डेक्कन व्हर्न्याक्युलर ट्रॅन्स्लेशन सोसायटीनें पसंत करून बक्षीस दिलेलें
व
शाहूनगरवासी नाटकमंडळीकरितां रचलेलें

श्रीतुकाराम.

(ऐतिहासिक नाटक)

तुकाराम तुक रामसे दोनों सेतु अभंग ॥
उनका सेतु भंग गया इनका सेतु अभंग ॥ १ ॥

वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर,

असिस्टंट मास्तर पुना नेटिव इन्स्टिट्यूशन "पानपतचा मुकाबला"
"श्रीएकनाथ," "श्रीनामदेव" नाटकांचा कर्ता व "मौन-
यौवना" "श्रीविक्रमादित्य भाग १ ला व २ रा," व
"राणा भीमदेव" या पुस्तकांच्या कर्त्यांपैकीं एक,
यांनीं रचिलें

तें

वामन नारायण साखरे बुकसेलर, पुणें

यांनीं

पुणें येथें महादेव नारायण कवडे यांच्या 'शारदा'
छापखान्यांत छापवून प्रसिद्ध केलें.

आवृत्ति तिसरी.

सन १९०७.

किंमत १२ आणे.

हा ग्रंथ.

नामदार सर डाक्तर.

भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर.

के. टी; एल. एम्. यांस

त्यांचें.

असामन्य गुणग्राहकत्व, विद्यावृद्धिविषयीं उत्कंठा,
व लोककल्याणास्तव अश्रांत परिश्रम करून
या आर्यावर्त्तांतच नव्हे तर पाश्चात्य
राष्ट्रांतही जो त्यांनीं थोर लौकिक
संपादन केला आहे,

त्याबद्दल

पुस्तक कर्त्यास वाटणाऱ्या अभि-
मानाचे अल्पसें द्योतक ह्मणून
त्यांच्या परवानगीनें

परमादरपूर्वक

अर्पण केला आहे.

ग्रंथकर्ता.

तिसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

ईश्वरकृपेनें प्रस्तुत नाटकाची तिसरी आवृत्ति काढण्याचा प्रसंग आला ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. प्रथम आवृत्ति सन १९०१ सालीं निघाली व त्या वेळेपासून आज पावेतों या नाटकाचे प्रयोग महाराष्ट्र देशांतील बहुतेक मोठमोठ्या शहरीं प्रसिद्ध शाहुनगरवासी नाटक मंडळीकडून झाले, व ते लोकांस अत्यंत पसंतही पडले. याच कारणामुळें आम्हांस ही तिसरी आवृत्ति काढण्यास उत्तेजन आलें.

ग्रंथ शेवटास जाणें हें ईश्वरकृपेचें फळ आहे. ग्रंथकर्तृत्वाचा मीपणा मिरविणें व्यर्थ होय. शेवटीं सुज्ञ वाचकांपुढें एवढेंच ह्मणणें आहे कीं:-

बोलिलीं लेंकुरें ॥ वेडीं वांकुडीं उत्तरें ॥ १ ॥
करा क्षमा अपराध ॥ महाराज तुह्मी सिद्ध ॥ २ ॥

(श्रीतुकाराम)

मुक्काम पुणें, पेठ कसबा घर नंबर २१०. ता० १० नोव्हेंबर, सन १९०७ इ० } वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर.
ग्रंथकर्ता.

या नाटकासंबंधानें आलेले

अभिप्राय.

पारमार्थिक विषयावर हें नवीन नाटक झालेलें असून तें जनरुचीच्या ओघास नवीन वळण लावून देण्यास अंशतः तरी उपयोगी पडेल अशी आम्हांस आशा आहे. **केसरी.**

यांत श्रीतुकाराम यांच्या चरित्राचें वर्णन फार चांगलें साधलें आहे. केवळ शृंगारिक गोष्टींशिवाय इतर रसाच्या आश्रयानें लोकरंजन करण्याचा यांत प्रयत्न आहे. याबद्दल ग्रंथकर्त्यांची तारीफच केली पाहिजे. **सुधारक.**

रा. शिरवळकर यांनीं नाट्यालंकार चढवून विशेष शोभा आणिली आहे. प्रवेशाची जुळणी सगतवार झाल्यानें प्रयोगाचे वेळीं या नाटकास सारखा रंग भरत जातो. व त्याचा परिणाम प्रेक्षकांचे मनावर चांगला होतो या गुणाबद्दल रा. शिरवळकर हे स्तुतीस पात्र आहेत.

नेटीव ओपीनियन.

रा. शिरवळकर यांचा हा प्रयत्न नवीन धर्तीचा असून तो नाटक या दृष्टीनें चांगलाच पार पडला आहे. रा. शिरवळकर यांनी आपला प्रयत्न पुढें चालवावा अशी त्यांस आमची आग्रहानें सूचना आहे.

श्रीसयाजीविजय.

"श्रीतुकाराम" नांवाचें नाटक वाचून वाचकांच्या मनावर फारच चांगला परिणाम होईल. निरनिराळ्या प्रसंगीं प्रगट झालेले उदात्त विचार वाचून कोणाचें मन सद्गदित होणार नाहीं! **काळ.**

रंगभूमीवर हा प्रयोग उत्तम होत असतो. त्याच्या दर्शनानें भक्तिभाव जागृत होतो. म्हणून ह्या नाटकाच्या संबंधानें आमच्या महाराष्ट्राच्या वतीनें ग्रंथकाराचें फार फार अभिनंदन करितों.

इंदुप्रकाश.

OPINION.

In the play entitled " S' ri-Tukaram " the author Mr. Vasudeo Rangnath Shirvalkar has skilfully arranged the principal incidents in the life of the Saint, mentioned by Mahipati, in a manner to bring about the dramatic unity of action. The play is interesting and impressive, and the style generally happy and worthy of a practised writer. The work, as a whole, is certainly a very meritorious production.

DR. R. G. BHANDARKAR,

M. A., PH. D., C. I. E., &c. &c.

पात्रांची यादी.

श्री तुकाराममहाराज—	देहू येथील एक प्रसिद्ध साधु.
जिजाई—	तुकारामाची बायको.
महादेव—	तुकारामाचा मुलगा.
काशी—	तुकारामाची मुलगी.
शिवाजी—	मराठ्यांच्या गादीची स्थापना करणारा.
जिजाबाई—	शिवाजीची आई.
सईबाई—	शिवाजीची बायको.
रंगू, गंगू	—सईबाईच्या दासी.
तानाजीराव, पंडितराव	—शिवाजीचे मित्र.
रामेश्वरभटजी, मंबाजी गोसावी, सदानंद, नित्यानंद, अनगडशा फकीर व त्याचा चेला, सुंदराजीवेश्या	—तुकारामाचा छळ करणारे.
गिरजाबाई—	एक अनाथ स्त्री.
मण्या, गोप्या	—गिरजाबाईची मुलें.
कोल्हंभट, भटंभट	—मंबाजीचे शिष्य.

काहीं रिसालदार, एक म्हातारा वगैरे.

श्रीतुकाराम.

अंक पहिला.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—देहू येथील तुकारामाचें घर.

(जिजाई, महादेव आणि काशी बसलीं आहेत.)

काशी—आई, मला भूक लागली.

महादेव—आई, माझे प्राण भुकेनें कासावीस होत आहेत बरें (गडबडा लोळतो.)

काशी—आई, मी रात्रीं कांहीं खालें आहे काय? तूंच सांग बरें!

जीजाई—अशीं सोन्यासारखीं बाळें आई आई करून पोटाला गोळाभर अन्न मागतात, पण तें सुद्धां आमच्या घरांत नाहीं. बाळांनों, आतां घरीं यावयाची वेळ झाली आहे. आतां बरोबर कांहीं तरी खाव-याला घेऊन येतील. तोंपर्यंत ही मेथीची भाजी उकडून तुम्हांला घालतें; ती तुम्ही थोडी थोडी खा, पण घरांत मेलं सरपणसुद्धां नाहीं. सगळ्यांपुढें उपाय चालतो पण मेल्या या चुलखंडापुढें कांहीं शहाणपण चालत नाहीं. या मुलांना कालपासून अन्न नाहीं. आणि मी तर आज आठ दिवसांची उपाशी आहें. या दुष्काळांतून आम्ही वाचूं, असं कांहीं वाटत नाहीं. मेली शेगाची धारण! कधीं कोणीं ऐकली तरी असेल का!

काशी—आई, याच्यापेक्षां चार दिवस पुण्यास अजोळीं चलेनास? तेथें मेली पोटाची तरी काळजी नाहीं. परवां आपण पुण्याहून आलों त्या वेळीं आजोबा चांगले तुला म्हणाले कीं, जिजाई, दोन्हीं मुलें येथें ठेवून जा, पण तूं कांहीं ऐकलें नाहींस.

प्रकाश किंचित् पडत चाललेला आहे. आज महापूजा बांधण्याचा विचार आहे वाटतें ? मला हवें तितकें बोल. चोर म्हण, दुष्ट म्हण, टाळकुट्या म्हण, वाटेल तें म्हण, पण त्या पांडुरंगानें तुझें काय केलें आहे ? त्याला काय म्हणून शिव्या ?

जिजाई—काय म्हणून शिव्या ? लाखोली घालीन. या मेल्या काळ्याच्या नादीं लागून आजपर्यंत कोणाचें कल्याण झालें आहे ? घ्या माप पदरांत. नारदानें भक्ति केली, त्याची नारदी करून सोडली. मारुतीनें भक्ति केली, त्याला वानर चेष्टा म्हणतात. गरुडानें भक्ति केली त्याला सापखाऊ म्हणतात. सांभानें भक्ति केली, त्याला मसणवटयांत नेऊन बसविला. बिभिषणानें भक्ति केली, त्याचा भाऊ रावण एवढा पराक्रमी मारून टाकला. पांडवांनीं भक्ति केली, त्याबद्दल द्रौपदीला सभेंत नग्न केलें, अंगदाचा बाप, प्रल्हादाचा बाप ठार मारले. आणखी दुसऱ्याचे दृष्टांत कशाला ? माझ्या संसाराची धूळधाण केली, माझें घर घेतलें, माझा घरधनी वेडा केला. झाली का आतां मनाची खातरी ? सोडा आतां त्या काळ्याचें नांव, आणि घाला संसारांत चित्त.

तुकाराम—आहाहा ! काय पण उपदेशाचा परिणाम झाला. या तुकारामाचे मनावर ! आतां आमची भक्तिरूपी नांव या संसाररूपी मृगजळाच्या डोहांत बुडून ठार झाली. वाऱ्यानें पर्वत उडून जाऊन अस्मानांत गिरक्यांड्या खावयास लागले. ह्या पहा वांझेच्या मुलांच्या जन्मपत्रिका पाहण्याकरितां ज्योतिष्यांच्या झुंडीच्याझुंडी लोटल्या. आकाशाला आलेलीं फुलें पोरांबाळांनीं तोडून, पायाखालीं तुडवून त्यांचा चुराडा केला. इतका तुझ्या उपदेशाचा ठसा माझ्या मनावर वठला आहे. इतकीं, पुराणांतलीं उदाहरणें देऊन त्यांच्यापासून हेंच सार काढलेंस वाटतें ? भस्मांत गाढव लोळलें म्हणून त्याच्या मनाला कांहीं अनुताप होणार आहे का ? या वर्गांतच तुमची जमा. तुमचें म्हणणें असें कीं, साप अन्न खात नाहीं म्हणजे तो आपली एकादशीच करतो, किंवा दगड बोलत नाहीं म्हणजे तो आपला मौनीच बनला. पुणेकर आपल्या गुळमुळपणाचे मुलखी गोड गोड भाषणें बोलली.

जिजाई—हां खबरदार, माझ्या बापाचें नांव घेतलेंत तर. तुमच्या घरीं तो कांहीं पाणी भरायला आला नाहीं समजलांत ? कोणीकडून तरी भांडण काढून निघून जायाला पाहिजे. शेर अच्छेर पीठ आणलें होतें विकत. तें घातलें त्या मंबाजीच्या घोडक्यावर. ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी अघळपघळ सांगतां येतात, मीसुद्धां सांगतें पाहिजे असेल तर; पण आतां या पोरांच्या पोटाची काय वाट ? यांच्यापुढें मी आपले हातपाय तोडून टाकूं वाटतें खायला ? तो मेला पंढरीचा काळ्या देतो आहे का आतां शेरभर दाणे ? माझ्या बापाला समजलें तर तोच मात्र आणून देईल !

तुकाराम—कांहीं नाहीं. माझा पांडुरंगच देईल. तुझ्या बापाला तरी तोच बुद्धि देणार आहे. पांडुरंगाची भक्ति केल्यावर कांहीं कमी पडणार आहे का ? चोखामेळा जातीचा महार, त्याच्या येथें पांडुरंग मेलेलीं गुरें ओढूं लागला. त्याच्या सांगत बसून जेवायला लागला. श्रीज्ञानेश्वरासाठीं निर्जीव भिंत चालविली. रेड्याचे तोंडातून वेद बोलविले. दामाजी साठीं महार होऊन बादशहाचे दरबारीं रसद भरली. एकनाथाच्या घरीं कावडीनें पाणी भरलें. लोक फक्त दिवटीच्या प्रकाशाची इच्छा करितात, औषधाकरितां वनस्पतीचा शोध करितात; पण आमच्या पूर्वजांनीं दिवटीच्या ऐवजीं पांडुरंगरूपी प्रत्यक्ष सूर्यच पैदा करून ठेविला आहे, आणखी औषधांच्या ऐवजीं अमृताचें कुंडच जोडून ठेविलें आहे. त्याला तूं लाथेनें लवंडून देणार वाटतें ?

काशी—
माहादेव— } भूक लागली.

जिजाई—दम धरा मेल्यांनों. मला त्या काळ्याचे पोवाडे नकोत त्यानें कांहीं माझ्या मुलांचें पोट भरत नाहीं, समजलांत ? खायला आणा, नाहीं तर त्या काळ्याच्या पायांवर हीं दोन कारटीं नेऊन त्याचीं कपाळें आपटतें आणखी मीहि पण त्याच्या पायावर धडक घेऊन प्राण सोडतें. छक मारतो तो काळ्या.

तुकाराम—(तोंडांतून) पांडुरंगाचें नांव तरी निघतें आहे का? काळ्या! काळ्या! काळ्या!!! तुला त्याची गरज नाहीं, तर मलाही पण तुमची गरज नाहीं. हा मी चाललों. (जाऊं लागतो, त्यास जिजाई काशी, महादेव ओढून आणतात.)

जिजाई—चाललांत कुठें? तुम्हांला जाऊन देणार नाहीं. लग्न लावून नुसतें मंगळसूत्राला धनी कशाला झालांत? तुम्हांला ह्या जिजाईचा स्वभाव अजून कळला आहे कुठें? आमची खाण्याची सोय लावा. आणखी मग जा त्या काळ्याच्या नांवानें ओरडायला. (तुकाराम त्यांना घरांत लोटतो.)

तुकाराम—पांडुरंगा, तेरा वर्षांचा झालों नाहीं तोंच आईबापांनीं संसाराची बिडी पायांत ठोकली. दोन बायका करून दिल्या. सतरावे वर्षी आईबाप सोडून गेले, वडील बंधूचें कुटुंब घरांत दक्ष बायको होती तीसुद्धां बिचारी वारली; बंधु विरक्त होऊन उठून गेले. त्यांचा वियोग मनाला सहन होईना. तोंच धाकटा भाऊ कान्हा पोटामागें भटकत फिरूं लागला. पुढें भयंकर दुष्काळ पडून ज्येष्ठपत्नी, स्वभावानें अत्यंत गरिब, आणि ज्येष्ठ चिरंजीव संताजी, ज्याच्यावर माझें अत्यंत प्रेम त्या दोघांनीं अन्न अन्न करून तडफडून प्राण सोडले. नंतर या तुकारामाचें दिवाळें निघून संसाराची वाताहात झाली. मलाही संसाराचा वीट आला. अज्ञानरूपी रात्र संपून गेली. ज्ञानाचा प्रकाश ह्या हृदयांत पडूं लागला आहे. बरोबरच आहे समुद्रमंथन केल्यावर शेवटीं जसें अमृत निघालें, किंवा शंकरानें हालाहल प्राशन केल्यानें त्याच्या सर्वांगाचा भडका झाला, आणि मग रामनाम त्याच्या मुखीं आलें; त्याचप्रमाणें या संसाररूपी काळकूट विषानें या तुकारामाचे अंगाचाही डोंब झाला आहे. बरें झालें माझें दिवाळें निघालें. तशांतून या दुष्काळानें तर मजवर फारच उपकार केले म्हणायचे. सगळ्या जगांत माझी फजिती चालली आहे. सगळे लोक अपमान करीत आहेत. किती आनंदाची गोष्ट आहे बरें! सर्वांत आनंदाची गोष्ट ही झाली कीं, अशी कर्कशा बायको देऊन पांडुरंगानें माझ्या आनंदाचा कळस केला.

प्रवेश २ रा.

स्थळ—देहू येथील मंबाजीचा मठ.

मंबाजी–तुकाराम जातीचा कुणबट, मनानें हलकट, आह्मी ब्राह्मण श्रेष्ठ, आमची लाथ प्रत्यक्ष श्रीविष्णूला सहन करावी लागली, तों इतरांची काय कथा! नुसत्या आळंदीपंढरींच्या वाऱ्या केल्या, ह्मणजे साधु बनत नाहीं. तुकाराम वाणगटाचा धंदा करीत होता. प्रत्येक धंद्यांत अक्कल पाहिजे तर त्यांत बरकत येते. तुकारामानें मिरच्यांचा व्यापार केला, त्यांत कांहीं रुपये मिळाले, ते मुर्खानें एका भामट्याला देऊन त्याच्यापासून सोन्याचीं म्हणून मुलामा दिलेलीं पितळेचीं कडीं घेऊन आला. येथें सुलाख लावण्याबरोबर गांवकऱ्यांत कोण हंशा! दुसरे खेपेस गुळाचा व्यापार केला. अडीचशें रुपये घेऊन आला. ते वाटेंत एका मालेविक्या भिकारड्याला देऊन त्याच्या गळ्यांतला नांगर काढविला. अडीचशें रुपये पाण्यांत गेले. बायको जरा श्रीमंताची मुलगी मिळाली आहे, म्हणून याच्या पोटाला मीठभाकर मिळते. पण तीहि आतां यांच्या संगतीला कंटाळून गेली आहे. आतां तुकारामानें साधूपणाचें ढोंग माजविलें आहे. भामनाथ डोंगरावर जाऊन उपाशीं बसला आहे. आज सात दिवस झाले. आतां त्याला खावयाला कोण नेऊन देतो, तें पहातों. त्याला वाटलें हा मंबाजी बुवा बनला, आपणही बुवा बनावें. पण या मंबाजीच्या नखाची तरी तुला बरोबरी होणार आहे का? त्याची चांगली एकदां फजीती उडवायची आहे कीं, अरे गाढवाच्या लेंका, तूं जातीचा शूद्र; तुला गीता, भागवत हवें कशाला? गीता वाचनि असतो. वेदांतलीं वाक्यें अभंगांत आणण्याचा प्रयत्न करीत असतो. त्याला निदान या देहूं गांवांतून तरी हाकून दिलाच पाहिजे. येथें एका म्यानांत दोन सुऱ्या असल्याप्रमाणें झालें आहे. मी साधु आणखी तोही साधु. मला कोणी पुसेनासें झालें आहे. त्याची मात्र लब्धप्रतिष्ठा वाढत चालली आहे. (सुंदराजी प्रवेश करिते)

सुंदराजी–(त्याच्या पायां पडून) काय चाललें आहे बोवासाहेब?

मंबाजी–सुंदराजी, तुमची मी रात्रंदिवस सारखी वाट पहात आहें. मला कांहीं तुमच्या घरीं येतां येत नाहीं. म्हणजे मनानें येण्याला कांहीं हरकत नाहीं. कारण शिष्याच्या घरीं जाण्याला गुरुला केव्हांही हरकत नाहीं असा शास्त्राधार आहे, पण जनलज्जेकरितां येतां येत नाहीं.

सुंदराजी–पण साधूंना जनलज्जा तरी कशाला? गुरूचे पाय माझ्या घरीं लागावे, अशी रात्रंदिवस इच्छा करितें. आपण सांगितल्या प्रमाणें गुरुदक्षणेचे रुपये पंचवीस, गुरूकरितां शेलापागोटें, पंचपक्कान्नांचा शिधा आणखी पुजेचें साहित्य सर्व कांहीं आणिलें आहे, त्याचा स्वीकार करावा आणखी मला उपदेश द्यावा.

मंबाजी–ठीक आहे. सामान सर्व तुर्त आमच्या बिऱ्हाडीं ठेवून जा. एखादा चांगलासा दिवस पाहून तुम्हाला गुरूपदेश करूं. परंतु गुरूदक्षणा जी नुसती पंचवीस रुपये आणली आहे, तिचा तर मी स्वीकार करतोंच, त्याशिवाय आमचें एक फार नाजूक काम तुम्हीं केलें पाहिजे.

सुंदराजी–आपली शिष्यीण झाल्यावर कोणतेंही काम मला करावयाला सांगण्याचा आपल्याला अधिकारच आहे. गुरुमहाराजांची सेवा होणें ह्या कपाळीं पाहिजे.

मंबाजी—तुमचा स्वभाव फारच मनमिळाऊ आहे. आजपावेतों पुष्कळ आमच्या शिष्यिणी झाल्या, परंतु तुमच्यासारखी आज्ञाधारक एकसुद्धां मिळाली नाहीं. आमचें एवढें जर तुम्ही नाजूक काम केलें तर आम्हावर तुमचा मोठा उपकार होणार आहे. इतकेंच नाहीं, पण परमेश्वरावरसुद्धां तुमचा मोठा उपकार होणार आहे.

सुंदराजी—पण या आज्ञेला इतके आढेवेढे कशाला? बोलण्याचा उशीर कीं केलेंच म्हणून समजा.

मंबाजी—तुकारामाविषयीं तुमचें काय मत आहे?

सुंदराजी—बुवासाहेबांचें काय मत आहे?

मंबाजी—माझ्या मतें तो अगदीं ढोंगी आणखी पाजी मनुष्य आहे. या गांवचे लोक विनाकारण त्याचें स्तोम माजवीत आहेत. माझ्या मनांत त्याची चांगली फजीती करावयाची आहे. तेव्हां या

कामीं तुमची योजना करावी, अशी माझी इच्छा आहे. (हळूच) तुम्ही त्याला असा नादीं लावतां कीं, मेनकेनें जसें विश्वामित्राचें कुत्रें करून त्याला आपल्यामागें नेला, तसें तुम्ही त्याचें कुत्रें करून त्याला आपल्या मागें मागें या गांवचे लोकांचे घरीं हिंडवा.

सुंदराजी—मग खरेंच सांगूं का? माझ्या मनांत तर ही गोष्ट आज केक दिवस घोळत होती, त्यांतून आज या तुमच्या गुरूपदेशानें तर आतां ही गोष्ट मी फारच आनंदानें करीन. कारण स्वामीची आज्ञा सेवकाला प्रमाण. तुकाराम कदाचित् साधु असलाच, तर त्याचे सत्वाचा भंग केल्याचा दोष आतां मजकडे नाहीं.

मंबाजी—मी घेतों सर्व पाप आपल्या माथीं. त्याची काळजी तुम्हाला नको.

सुंदराजी—ठीक आहे. चांगलीशी संधि पाहून हें काम उरकून टाकतें. (रामेश्वर व दोन संन्यासी प्रवेश करितात. सुंदराजी जाते.)

मंबाजी—हे कोण बरें येत आहेत? हे तर आमचे रामेश्वर महाराज वाघुलीकर. हे तर केवळ प्रति सूर्यच आहेत. यांचें सहाशास्त्रांचें अध्ययन झालेलें आहे–यावें, यावें महाराज, आपल्या आगमनानें या मंबाजीचें घर आज पवित्र झालें.

रामेश्वर—आपलें वर्तनच अगोदर गंगाजलाप्रमाणें शुद्ध आहे, त्यामुळें आपलें घर सर्वदा पवित्रच आहे. त्यांत आमच्या आगमनानें अधिक पवित्र तें काय? हे यतिमहाराज आपल्यास भेटण्या करितां आले आहेत.

मंबाजी—(एकीकडे) बरें झालें यांची आणखी सुंदराजीची गांठ पडली नाहीं. नाहींतर या मंबाजीबुवाला पोबाराच करावा लागला असता. बाकी मीं काय, सांगून दिलें असतें आमच्या एक नातेवाईकांपैकींच आहे म्हणून. (उघड) रामेश्वर महाराज आपल्या योगानें तरी या परमहंसांचें दर्शन झालें. महाराजांचें वास्तव्य कोठें असतें?

रामेश्वर—हे तिकडे नाशीकपंचवटीकडे गंगातटाकीं असतात. यांचें नांव सदानंद–यांचें नांव नित्यानंद उभयतांनीं मोठी खडतर तपश्चर्या केलेली आहे, त्यामुळें शरीराची कांति किती तेजःपुंज आहे पण

तुमच्या या गावच्या तुकारामाचा लौकिक नाशकास यांचे कानावर गेला. त्यांचें कीर्तन यांनीं लोहगांवीं ऐकिलें. तुकाराम जातीचा शूद्र असून ब्राह्मणांस उपदेश करतो कीं, कर्ममार्गापेक्षां भक्तिमार्ग सोपा आहे, त्याचें अवलंबन करा. भक्तानें ईश्वर लवकर पावतो. नामाचा महिमा अगाध आहे. नुसत्या नामानें हा भवसागर तरून जाल. आतां या कामांत कसबे पुणें येथील महाराजांचे गुरु सर न्यायाधीश जे दादोजी कोंडदेव त्यांच्याकडे यांना घेऊन जाऊन तुकारामास चांगलें शासन करण्याचा माझा इरादा आहे.

सदानंद—शूद्रलोकांनीं आपला धर्म सोडून जर ते ब्राह्मणधर्म बुडवूं लागले किंवा त्या धर्माची अवहेलना करूं लागले, तर त्यांना शासन करण्याचा अधिकार आह्माला आहे; कारण आम्हीं संन्यास धारण केला आहे.

नित्यानंद—तुमचे गांवचा तुकाराम जातीचा शूद्र असून वेदांतील वाक्यें कवितारूपानें जें आहे तें लोकांपुढें ह्मणून दाखवितो. " कर्मधर्म त्याचा झाला नारायण " असें ह्मणतो. आज वासिष्ठवामदेवांनीं जी कर्ममार्गाची स्थापना केली आहे तिचा हा उच्छेद करण्याचा प्रयत्न करीत आहे, यास्तव याला शिक्षा झालीच पाहिजे.

रामेश्वर—यांचे बरोबर दादोजी कोंडदेव यांना पत्र देऊन यांना रवाना करतों. त्यांनीं यांची दाद घेऊन तुकारामास शिक्षा केली तर बरें, नाहीं तर आम्ही हें प्रकरण शिवाजीमहाराजांकडे नेऊं. त्यांनीं योग्य न्याय केला तर बरें, नाहींतर आम्ही परमपूज्य श्रीमच्छंकराचार्य यांच्याकडे जाऊन शिवाजी, दादोजी कोंडदेव आणखी तुकाराम, या त्रिवर्गांना श्रीचे दंडास पात्र करूं. वाघोलीच्या पाटलाकडून आह्मी देहूचे पाटलास ताकीदपत्र पाठवितों कीं, तुमचे गांवांतील तुकाराम आंबले, जातीचा शूद्र, यास गांवाबाहेर काढून द्यावें नाहीं तर तुमचे गांवचा व आमचे गांवचा भाईचारा राहणार नाहीं.

सदानंद—यानेंच बहुतेक काम होणार आहे. आतां तुकाराम प्रथम वाघुलीचे पाटलाकडे येईल. त्या वेळीं तुम्हीं तेथें जवळ असावें. तुम्हांस वाटेल तें शासन करण्यास तुम्हीं पाटलास आज्ञा करावी.

नित्यानंद—त्यास शिक्षा ह्मणून इतकीच कीं, त्यानें आजपावेतों जे अभंग लिहिलेले आहेत, त्यांच्या वह्या त्यानें एक तर जाळून टाकणें नाहीं तर इंद्रायणीचे डोहांत बुडवून टाकणें. पुनः अभंग करणार नाहीं कशी शपथ घेणें.

रामेश्वर—फार चांगलें. जशी श्रीपादांची आज्ञा असेल तसें करतों. मला वाटतें आपली ही शिक्षा फारच सौम्य आहे. कसें मंबाजीबोआ ?

मंबाजी—कांहीं तरी त्याच्या शरीराला शिक्षा झाली पाहिजे. त्याचा हात कलम केला पाहिजे. अहो, वह्या बुडवूंन टाकल्या किंवा जाळून टाकल्या ह्मणजे त्याचें तोंड कांहीं बंद पडत नाहीं. हातें टाळ वाजवितांना रहात नाहींत. चांगल्या बडग्याखालीं यथेच्छ धोपटून काढावा ह्मणजे झालें. त्याला शिवाजी कशाला आणि शंकराचार्य कशाला ?

रामेश्वर—तें काम तुम्ही करा. तुम्ही आणखी तो एका गांवचे आहांत. वह्या बुडविण्याचें काम आम्ही करतों. चला, तुमचा आमचा बेत ठरला. या वचन.

मंबाजी—हें घ्या वचन.

नित्यानंद–
सदानंद— } हें घ्या आमचें वचन.

प्रवेश २ रा.

स्थळ—सईबाईचा रंगमहाल.

(सईबाई आपल्या दासीसिहवर्तमान मोतियाचे फुलांचे गजरे करीत बसली आहे.)

सई०—काय गे रंगू, आज इतकीं थोडीं कांगे फुलें ? यांत सरकारचे दोन गजरे आणि हार कसेगे होणार ?

रंगू—बाईसाहेब, आज फुलें आणावयाला मी नव्हतें गेलें, गंगू गेली होती. कायग गंगे, तुला ऐकूं नाहीं, का आलें, बाईसाहेब काय ह्मणाल्या त्या ?

गंगू—(रंगूस दरडावून) माझे कांहीं कान फुटले नाहींत समजलीस ? (नम्रपणें) बाईसाहेब, तो आपला रामजी माळी आताशा माझें ऐकतच नाहीं. बाईसाहेब, तो किनई सरकार अंबाबाईला जावयाला लागले म्हणजे तेवढा पुढें पुढें करितो. सरकारला मनाजोगीं फुलें देतो, आईसाहेबांना मनाजोगीं फुलें देतो. मी मागायला गेलें कीं, मेला म्हणतो फुलं हैती कुठं ? समदी फुलं गेलीं देवाला.

रंगू—बाईसाहेब हें एकदां सरकारच्या कानांवर घातलेंच पाहिजे. परवां देवाचे उत्सवाचे वेळीं सरकारांनीं त्या राम्याला एक शेत इनाम करून दिलेलें आहे, तेव्हांपासून तो फार शेफारून गेलेला आहे. आम्हीं बागेंत गेलों कीं, एकदम आमच्यावर तोंड टाकतो.

सई०—असल्या हलक्या सलक्या गोष्टी सरकारचे कानांवर मी कधींच घालीत नाहीं. अगोदर स्वारी नेहमीं स्वाऱ्याशिकाऱ्यांत गुंतलेली, त्यांतून फुरसती अंतीं एखादे वेळीं इकडे येणार, तों आम्हीं त्यांचे पुढें कांहीं तरी रडकथा सांगत बसावें, यांत कांहींच अर्थ नाहीं. त्या माळ्याचा बंदोबस्त करावयाला सरकार कशाला पाहिजेत ? त्याला एकदां ताकीद देऊं. एवढ्याशा फुलांत एक हार व दोन गजरे होणार तरी कसे ? (शिवाजी प्रवेश करितो.)

शिवाजी—(ऐकलेंसें करून) शहाण्यासवरत्या माणसांना माणसें म्हणजे माणसें तीं कांहीं देव नाहींत हें का समजत नसतें ? देवाच्या पूजेला धूप दीप फुलें लागतात आणि माणसाचे पूजेला एकच पुष्प पुरें असतें.

सई०—कां बरें, माणसें का देव नाहींत ? बायकांना पतीच देव आहेत, त्यांना इतर देवतांहून नवरदेवच जास्त पूज्य आहेत.

शिवाजी–आपल्याला असें म्हणायला थोडेच आधार सांपडतील.

सई०—थोडे काय म्हणून, अठरा पुराणांत बायकांनीं सार काढावयाचें तें हेंच. जागजागीं साध्वींच्या कथांतून याच गोष्टी चटकदार रीतीनें कशा पण दाखविल्या आहेत ! पुराणीक बोवा वाचूं लागले म्हणजे धर्मार्जुनांनीं, रामरावणांनीं, अहिमहिनीं जरासंधभीमांनीं,

किंवा भिष्म द्रोणांनीं केलेल्या पराक्रमाकडे इकडून पहावयाचें होतें. पण आह्मी सीता, मंदोदरी, अहिल्या, द्रौपदी, तारा, सावित्री, सुभद्रा, रुक्मिणी, यांच्या कथांकडेच पाहतों. हें का इकडे ध्यानांत येत नसेल, पण झोंपीं गेलेल्याला जागें करतां येतें. इकडे का हें समजत नसेल? आपले पुराणिकबुवा असें सांगत होते. एक दिवस सावित्रीआख्यानाची कथा पुराणांत निघाली होती. त्यावेळीं त्यांनीं असें सांगितलें कीं, बायकांचें दैवत पति. ह्मणून मी म्हणतें.

शिवाजी—बायकांचें दैवत पति; मग सावित्रीनें आपला पति जिवंत व्हावा म्हणून यमाची प्रार्थना कां केली? मग तिनें आपला पति जीवंत करावा कीं नाहीं?

सई०—सर्व कांहीं इकडे कळत आहे; पण आमची उगीच परीक्षा करावयाची झालें. आम्हांला बोलण्यांत अडवावयाचें. आम्हांला कांहीं कळतच नाहीं. झालें आतां? (हसते)

शिवाजी—नाहीं नाहीं, मी कांहीं तशा बुद्धीनें विचारीत नाहीं. मला खरोखरच अशी शंका आली कीं, सावित्री ही जर मह्रा पतिव्रता होती, आणि स्त्रियांना पति हें जर मुख्य दैवत आहे, तर मग सावित्रीला आपल्या पतीचे प्राण वाचविण्याकरितां यमाची प्रार्थना काय म्हणून करावी लागली?

सई०—म्हणचे असें कसें म्हणायचें? सावित्री पतिव्रता होती, म्हणून यम स्वतः आला. तिनें यमाची प्रार्थना केली, तो प्रसन्न झाला. त्यानें तिला चार वर दिले. पतिव्रता ती होती म्हणून तिचा पति जीवंत झाला.

शिवाजी—असें नाहीं. अपण थोडे चुकलांत. आपल्याला पुराणांतलें तत्त्व कळलें नाहीं. राग नका येऊं देऊं. स्त्री किती जरी महान् साध्वी झाली तरी तिला परमेश्वराचे स्वरूपाचें ज्ञान असलेंच पाहिजे. द्रौपदी मोठी पतिव्रता होती, परंतु श्रीकृष्णपरमात्म्याचे ठिकाणीं अनन्य भावानें शरण होती. त्यानेंच तिला असंख्य संकटांतून मुक्त केलें. (एक गजरा तयार करितो.)

सई०—तें असो. पण हा गजरा कोणासाठीं चालला आहे ?

शिवाजी—म्हणजे ? आपला कोणाकरितां चालला आहे ?

सई०—मी आपला इकडच्याकरितां करितें आहे.

शिवाजी०—मला नाहीं तुमची भाषा समजत. तूं गजरा आणि हार कोणाकरितां चालविला आहेस ? तूं जसे तयार करिते आहेस तसा मीही पण तयार करीत आहे. समजलीस ?

सई०—मी सरकाराकरितां तयार करितें आहे. आता इकडून कोणाकरितां तयार होतात हें सांगायचं व्हावं.

शिवाजी—तुमचे सरकार कोण ? (सईबाई शिवाजीकडे बोट करिते, तो तिला तिचा हात धरून आपले शेजारीं बसवितो.) तसेंच आमच्या सरकाराकरितां आह्मी तयार करितों. तुमच्या सरकारापेक्षां आमच्या सरकाराला हा कितीपण शोभतो! (तिचे वेणींत गजरा घालतो.)

सई०—कांहीं तरी बोलावें झालें.

रंगू—(हात जोडून) महाराजांपाशीं थोडा अर्ज आहे. आतांशा बाईसाहेब अन्न खात नाहींत. नेहमीं आपल्या दुर्मुखलेल्या असतात. त्यांना कोणत्या गोष्टींत आनंद वाटत नाहीं. थोरल्या आईसाहेबांनीं सुद्धां पुष्कळ वेळ विचारलें कीं, असें कां, पण कांहीं बोलतच नाहींत.

सई०—रंगे तुला कोणीं इतकी पंचाईत सांगितली गे ? उगीच मध्यें लुमन्यासारखें बोलावें. तुला कोणीं विचारलें का होतें ? मध्येंच विचारल्याशिवाय बोलूं नये. तुह्मांला कसें समजत नाहीं ? (त्यांना जाण्यास खूण करिते, त्या जातात.)

शिवाजी—चाकरमाणसांशीं कसें प्रेमानें वागावें ? तिला वाटलें मला सांगावेंसें, यांत तिची चूक आम्हांला नाहीं दिसत. त्यांची आतां येथें जरूरी नाहीं म्हणून इकूच जायला जसें सांगितलेंस तसेंच आपल्याला शब्दांनीं खास प्रेम दाखवितां येतें. असो म्हणा, तीं माणसें तरी आपलींच आहेत. त्यांच्यावर आपली ममता असणारच. पण रंगू आतां काय म्हणत होती ? तूं अशी उदास कां ? जगदंबेच्या कृपेनें आपल्याला काय कमी आहे ?

सई०—तिचें काय ऐकायचें ? ती आपली कांहीं तरी बोलली. मला काय झालें आहे? चांगली खातें, पितें, हिंडतें, वागतें, चांगली आहे.

शिवाजी—माणसांना रोगाचा प्रादुर्भाव होऊन तो वाढूं लागला. म्हणजे त्याच्या चर्या बदलतात. मग दुसरीं माणसें त्यांना त्या रोगाच्या चिन्हांवरून तुम्हांला अमुक अमुक होत आहे, तर असें असें करा म्हणतात. पण मी म्हणतों चर्या बदलून रोग वाढण्याचे पूर्वीच बंदोबस्तानें जर त्याचा पाडाव केला, तर चांगलें नाहीं बरें ? खरेंच पुसतों तुला काय होतें, काय वाटतें ?

सई०—मला नाहीं कांहीं होत.

शिवाजी—तर मग रंगू खोटेंच का बोलली म्हणावयाची ? तुला कांहीं होतें नाहीं अशी शपथ वहा. (जवळ घेऊन) नाहीं पण मला कां सांगायला इतके आढेवढे ? तुला का संसाराची काळजी आहे ? कीं राज्य कसें प्राप्त होईल याची काळजी आहे ? माझ्या हातून काळजी निवारण होण्यासारखी असेल तर पाहूं. सांग सांग काय तें.

सई०—आतां काय करावें ? तें कांहीं इकडे सांगण्यासारखें नाहीं आणि तें माझ्याच्यानें उघड करून सांगतांही पण येणार नाहीं. उगीच आग्रह कांहीं करूं नये.

शिवाजी—असें आहे तर मीही पण ऐकल्याखेरीज येथून उठणारच नाहीं. मीही पण हट्टीच आहे. पाहूं आतां मी हटतों कीं तूं हटतेस ?

सई०-सासूबाईंना सर्व माहित आहे. आतां मला झोंप येते. मेली माणसांनीं वाट तरी किती पहावी कोण जाणें ! थोडें लवकर आलें तर नाहीं चालायचें ? आतां दोनप्रहर रात्र उलटून गेली. मी किनई पहिल्यानदां बोलणारच नव्हतें. अगोदर पंधरापंधरा दिवस आमची आठवणच नाहीं. आम्हीं मात्र चातकपक्षाप्रमाणें वाट पहात बसावें.

शिवाजी—म्हणजे हें काय बरें विनाकारण टोंचून बोलणें ? येथें असून अशा थोर माणसाच्या भेटीला आलों नाहीं असें मला तर कांहीं वाटत नाहीं. बाकी महत्वाच्या कामाकाजांत गुंतलों असलों अगर बाहेरगांवीं गेलों असलों तर मात्र इलाज नाहीं. कोणीकडून तरी भांडण काढून गोष्ट उडवावयाची. मी समजलों पण.

सई०—पडे माझे डोळे आतां चुरचुर करीत आहेत.!

शिवाजी—तुला झोंप येते, पण मला कोठें येते ? आईला ठाकक आहे, तुला ठाकक आहे, आतां मी आपला घरांत परका ह्मणावयाचा ! मला कांहीं समजूं नये असें तुमचें मत. किती तरी आडवेढे ! इतके आर्जव मीं आजपर्यंत कोणाचेंच केले नाहींत. खरोखर तुह्मां बायकांच्या मनांतली गोष्ट काढून घ्यावयाची ह्मणजे रेशमाची गांठ सोडण्यासारखी आहे. हं कळूंद्याच काय आहे तें एकदां कसें !

सई०—आतां काय करावें ! काय तरी पण हा आग्रह. (लाजते) बरें तर सांगतें अं ! बायका सुंदर केव्हां दिसतात ?

शिवाजी—नवऱ्यावर रुसल्या ह्मणजे. नाहींतर पुष्कळ डागिने घातले म्हणजे. यांत काय उघडच आहे. बायकांनां डागिन्यांची हांव फार. डागिन्यांकरितां हवें तें करतील.

सई०—कांहीं तरी बोलावें झालें. हें कांहीं माझ्या विचारण्याचें उत्तर नाहीं. सर्व कळलें आहे. माणसाची उगीच थट्टा करायची झालें. माझ्या विचारण्याचा हेतु असा होता कीं, बायकांच्या साऱ्या जन्मांत त्यांना तेज कधीं चढतें.

शिवाजी—असें असें. गरोदर असतांनां त्यांची रमणीयता विकास पावते. पण मला वाटतें जी तरुणी स्त्री कडेवर बालक घेऊन देवाला जाते ती खरी सुंदर दिसते.

सई०—झालें तर मग. आतां आणखी काय बाकी सांगायचें राहिलें !

शिवाजी—मग तुला का मुलासाठीं खंती वाटते ! त्यांत काय आहे ! ही गोष्ट कांहीं आपल्या स्वाधीनची थोडीच आहे. अन्नपाणी वर्ज केलें म्हणजे पुत्रप्राप्ति होत नसते. जगदंबेच्या कृपेनें सर्व कांहीं मनाजोगे होईल.

सई०—परवां भारतांतील जरत्कारु ब्राह्मणांची कथा निघाली होती. तेव्हां ज्यास संतान नसेल त्याच्या पितरांना गति नाहीं, त्यांचा उद्धार होत नाहीं, इतकेंच नाहीं पण वांझेचा शकुनसुद्धां घेऊं नये,

असें पुराणीकबोवांचे तोंडचे शब्द ऐकून मनाला फार वाईट वाटलें. सासूबाईंनीं तर दोनचारदां माझ्याकडे पाहून मोठ्यानें उसासा सोडला. मग मेलें मला आपलें चोरट्याचोरट्यासारखें वाटूं लागलें. मुलें होणें का कोणाचे हातीं आहे ? देवानींच तीं द्यावीं अशी मनाची समजूत केली. पण हुरहुर लागली. ती कांहीं मनांतून जाईनाच. मी आपली काय करूं ? रोज तुळशीची पूजा करितें. औदुंबराला प्रदक्षिणा घालतें. अंबाबाईची पूजा करितें. उपासतापास, नेमधर्म करितें. नाहीं म्हणायाला एक साधुसंताची पूजा—अर्चा करून आशीर्वाद घ्यावा, पण आपल्या येथें साधुसंत तरी कोण येणार आहेत ? (डोळ्यांत पाणी आणून) माझ्या कपाळीं असेल तसें होईल.

शिवाजी—(तिचे डोळे पुसून) वेडी नाहीं तर. असाध्य गोष्टीबद्दल मनाला कधींही वाईट वाटूं देऊं नये. हें बघ, गोब्राम्हणांच्या, प्रजाजनांच्या आणि साधुसंतांच्या आशीर्वादानें काय होणार नाहीं ? परमेश्वराचे तेज, त्याचा चांगुलपणा, त्याची दया, शांति, क्षमा, सर्वव्यापकता, इत्यादि अनंत गुणांचा आपल्या निस्सीम भक्तीनें अनुभव घेऊन आमच्यासारख्यांना हा भवसागर तरून जाण्याकरितां परमेश्वराच्या ठिकठिकाणीं उत्पन्न झालेल्या विभूति आम्हाला उपदेश करण्याकरितां त्यांच्याच कृपेनें मिळतात. आपले गुरु एक श्री रामदास. खरे साधु, ते कांहीं आपल्या हातून सेवा घेण्यास आपले घरीं येऊन राहणार नाहींत. बाकीचे साधु म्हणजे जो उठतो तो पैशांकरितां आणि वायकांकरितां साधुपणाचें ढोंग माजवितो. अशा साधूंच्या दर्शनालासुद्धां मला जाण्याचा तिटकारा आहे. परवां ज्ञानोबाचे आळंदीस मंबाजीबोवा म्हणून एक साधू देहूहून आला होता. आमच्या येसाजी निकमानें माझ्याजवळ त्याची मोठी स्तुति केली, तेव्हां मीं त्याला शंभर रुपये त्या साधूपुढें ठेवण्यास दिले. तेवढ्यानें तृप्त न होता उलट त्याचा असा निरोप आला कीं, सरकारांतून आम्हांस कांहीं सालीना वेतन असावें. का, आहेत का नाहींत साधु ! आतां एकदां देहूकर तुकारामबुवा म्हणून आहेत त्यांचा मोठा लौकिक ऐकतों आहें. बाकी मंबाजी तर तुकाराम-

माला शिव्याच देत होता. त्यांना एकदां मंबाजीप्रमाणें कशाला लावून बघावयाचें आहे. पुष्कळ लोक त्यांच्या निष्कामबुद्धीचें वर्णन करितात.

सई०—तुकारामबोवा हे खरे साधु आहेत बरें. त्यांचा छळ करूं नका. नाहींतर आपलें कल्याण होणार नाहीं. आपल्या रंगीच्या घरीं लोहोगांवचे लोक पाहुणे आले होते ते सांगत होते कीं, तुकारामबोवा पैशाला शिवत नाहींत. नेहमीं शांत स्वभाव. राग कसा तो ठाऊक नाहीं. ते पशुपक्षी, मनुष्य, स्थावर जंगम, सर्वांला देवाप्रमाणें मानतात. मुखानें नेहमीं हरिनाम चाललेलें असतें. दुसरा ध्यास नाहीं.

शिवाजी—असें जर आहे तर त्या पुण्यपुरुषाचें दर्शनाला असाच जाणार. असेल आपले नशिबांत तर लागतील त्यांचे पाय आपले घराला. त्यांची आपण मनोभावानें सेवा करूं. संताची सेवा आपले हातून घडल्यास आपल्यास महत्पुण्य जोडणार आहे. संत आणि देव भिन्न नाहींत. संताचे अवतार जगाचे कल्याणाकरितांच आहेत.

सई०—माझें बोलणें माझ्याच गळ्यांत आलें. मी अगोदर जर तुकारामबोवांची गोष्ट न काढलें तर आतांच कशाला स्वारी निघाली असती? उद्यां गेलें तर नाहीं का चालायचें?

शिवाजी—इतका माझ्या मनाला धीर नाहीं.

सई०—म्हटलें मी येऊं का बरोबर दर्शनाला?

शिवाजी—इतक्यांत नाहीं. माझ्या मनाला अगोदर तुकारामबोवा मानवले पाहिजेत. थोड्यांत परिक्षा आहे. जवाहिरानें भरलेलें ताट पाठवितों. जर घेतलें तर मंबाजीप्रमाणेंच त्या साधूंत कांहींच अर्थ नाहीं. माझ्या मनाचे ठिकाणीं जर पूज्यभाव उत्पन्न झाला तर लागलींच आईला आणि तुला घेऊन जाईन. आतां अडीच तीन प्रहर रात्र होऊन गेली आहे. आम्हीं आतां निघालों तर उजाडावयाला देहू गांठूं. तानाजी आणि पंडितराव यांना पुढें पाठवितों. आणि त्यांना नकळत मागाहून मी जातों. बघूं काय मौज होते ती. आतांच जातों. जेवायला परत येतों. (जाऊं लागतो.)

सई०—(हात धरून) पण सकाळीं का नाहीं जावयाचें होत? साबूबाईला विचारलें पाहिजेना?

शिवाजी—साधुसंत, देव, यांच्या दर्शनाला केव्हांही जाण्याची मला तिची नेहमींच परवानगी आहे. उलट न गेलों तर रागावते. तथापि मी आईला आतां विचारूनच जातों. तुकाराममहाराजांनीं प्रसन्न होऊन जर माझ्या पदरांत प्रसाद म्हणून भाकरीचा तुकडा टाकला, तर मराठ्यांच्या गादीची स्थापना या शिवाजीचे हातून खास होणार (सईबाईसह आंत जातो.)

प्रवेश ४ था.

स्थळ—तुकारामाचें घर.

(तुकाराम बसला आहे, त्याची बायको व मुलें निजलेलीं आहेत.)

तुकाराम—प्रातःकाळची वेळा किती तरी पवित्र असते! हा रामाचा प्रहर, यावेळीं बहुतकरून मन शुद्ध असतें. या वेळीं मनाला गोविंद नामाचा छंद लागला, तर ज्या तोंडानें गोविंद नामाचा उच्चार होतो तें तोंड देहाचा एक भागच असल्यानें तो देहच गोविंदरूपी बनून जाईल. असें झालें असतां या आपल्या देहांत आणि परमेश्वरांत काय भेद राहिला? पांडुरंग ध्यानीं पांडुरंग मनीं। जागृतीं स्वप्नीं पांडुरंग ॥ अशी जर आपल्या मनाची स्थिति झाली, तर मनापासून शरीर कांहीं वेगळें नाहीं. मनानें आपल्याबरोबर शरीरालाही ओढलें, शरीरानें सर्व इंद्रियें ओढलीं, आणखी इंद्रियें आपला विषय विसरून गेलीं, हिलाच सहजस्थिति म्हणतात. तूं आपल्या मनाला जिंक, इंद्रियांचें दमन कर, म्हणजे हाच मोक्ष आहे. मोक्ष म्हणजे कांहीं देवाजवळ शेला पागोट्याचें गांठोडें नाहीं आणि तें तुला देव देणार आहे? अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे मोक्षच मिळाला. कोणत्याही जातीचा मनुष्य असो, स्त्री असो, किंवा पुरुष असो; जपी, तपी, संन्याशी, विषयी, सर्वत्रांस हा तुकाराम छातीला हात लावून असें सांगतो कीं, तुम्ही

पांडुरंगाचें ध्यान घेतलें तर प्रत्यक्ष पांडुरंगच व्हाल. तुम्हांस घर सोडावयास नको, दार सोडावयास नको, रानांत जावयास नको, कुळधर्म कुळाचार सोडावयास नको, कोणत्याही प्रकारें श्रम करण्याचें कारण नाहीं. एक पांडुरंगाचें नाम सर्व प्रकारचीं कामें करितें. आम्ही हा नामाचा शिक्का वैकुंठाहून घेऊन याच कामाकरितां आलों आहों. जो आमचा शिक्का मानणार नाहीं त्याचे यमाजी भास्कराचे हातून नाक-कान कापले जातील. रावणानें रामनामाचा शिक्का मानला नाहीं; त्यामुळें त्याचें राज्य जाऊन त्याच्या कुळाचा नाश झाला. शंकरानें रामनामाला मान दिला त्यायोगानें त्यानें हालाहल प्राशन केलें तरी तो सर्वांगीं शीतल झाला. उघडच आहे, मन रामीं रंगलें । अवघें मनची राम झालें ॥ (मुलांकडे पाहून) या मुलांना बरी गाढ झोंप लागली आहे. आतां आपण इंद्रायणीला स्नानाकरितां निघून जावें, नाहींतर ही का एकदां जागीं झालीं म्हणजे खाण्याकरितां माझे लोळे तोडतील, ज्या परमेश्वरानें त्यांना उत्पन्न केलें त्यानें खाण्याचीही तजवीज केलीच आहे. (जाऊं लागतो; इतक्यांत शिवाजीचे लोक आल्याची चाहूल लागते, तें पाहून एका कोंपऱ्यांत आड उभा राहतो.)

जिजाई—(आळस देत देत) महादेव, महादेव, महाद्या, ये मेल्या महाद्या. काशी, काशे, ये रांडे काशे. मेल्यांनों उठा, तुमचा बाप गेला न पळून. आतां खाल काय माझीं हाडें. तो आतां कुपार। आयता आदळ-आपला मात्र उगवेल.

काशी—पण आई, तूं कसें बाबाला जाऊं दिलेंस! आतां आम्हांला रागें भरतेस. परवां बाबा रुसून गेले, तेव्हां भामनाथ डोंगरावरून तूंच त्यांना समजावून घरीं घेऊन आलीस तशीच आण जा त्यांना आतां.

महादेव—तुला वाटतें बाबाला घेऊन कांहीं खावयास मिळतें वाटतें! ते कांहीं तरी खाणेपिणें आणायलाच गेले असतील. काशीलान् आईला तेवढें खायाला आपल्या आणलें, पैसे आणले म्हणजे बाबा गोड, नाहींतर कुम्भारासारख्या त्यांना धावायाला धावतात.

जिजाई—का ? फार जीभ चुरचुर करते ? पाहिजे वाटतं चोदावं रत्न !

महादेव—सकाळच्या प्रहरीं होऊन दे की बोहनी एकदां आतां. कांहीं बाबा जवळ नाहींत कांहीं नाहीं. हें आमचें रोजचेंच फराळाचें आहे. (तुकाराम हांसतो, तानाजी व पंडितराव प्रवेश करितात. शिवाजी चोरून प्रवेश करितो आणि लपून बसतो.) कोण हो तुम्ही ? तुम्ही आमचे बाबाचे दर्शनाला आलांत काय ?

तानाजी—बाळ, तुझा बाबा कोठें गेलारे ? आम्ही त्यांच्या दर्शनाकरितां आलों आहोंत. आम्हांस शिवाजीमहाराजांनीं त्यांना घेऊन येण्याकरितां पाठविलें आहे. त्यांचे स्वारीकरितां अबदागीर, मशालजी, मोठा लवाजमा आमच्याबरोबर दिलेला आहे. शिवाजीमहाराजांची आम्हांस अशी आज्ञा आहे कीं, तुकाराममहाराजांवर अबदागीर धरून वाजत गाजत त्यांची स्वारी पुण्यास आणावी. आमचे सरकारास त्यांचें दर्शन घ्यावयाचें आहे.

पंडितराव—श्री तुकाराममहाराजांचे चरणापाशीं विनंति करून महाराजांस आमच्या सरकांनीं ही पत्रिका दिली आहे. ही मोहोरबंद थैली व जवाहिरानें भरलेलें ताट तुकाराममहाराज यांचे स्वाधीन करण्याविषयीं आमचे सरकारची आम्हांस सक्त ताकीद आहे.

जिजाई—आम्ही कोठें म्हणतों कीं, आमच्या स्वाधीन करा. आम्ही आपले चोरच आहोंत. त्यांच्याच स्वाधीन करा. पण तो पोषाख कोणा कोणाकरितां आणिला आहे, कसला पोषाख आहे, काय काय आहे, हें तर आम्हांला पाहण्यास कांहीं हरकत नाहीं ? का शिवाजीमहाराजांनीं असें सांगितलें आहे कीं, त्यांच्या प्रत्यक्ष बायकामुलांना नुसतें दाखवूं सुद्धां नका ?

तानाजी—दिवाणजी, बघून द्या त्यांना. बाई तुम्हांला दाखवूं नये तर कोणाला हें जवाहीर दाखवावें ? हें तुमचेंच आहे. हे पोषाख तुमचेच आहेत. फक्त तुकाराममहाराजांचे धरून तुम्हांस मिळावयाचे आहेत.

जिजाई—काशे, ये महाद्या; घ्या मेल्यांनों, आतां हवे तितके डागिनेच डागिने ! पैसेंच पैसे। आज माझ्या माहेरचा बहिरोबा आणि मंगळाई देवी हीं एकदमच पावली. आतां मात्र दहींभात नारळ दोनी देवाला दिलाच पाहिजे. (तुकाराम हंसतो.)

महादेव—आणि आतां हीं आपल्या घरांतील, चांदीचीं भांडीं, हीं सोन्याचीं भांडीं, पार नाहींशीं करतों. चांदीचीं भांडीं ! सोन्याचीं भांडीं ! (लाथा मारून मडकीं फोडतो.)

काशी—दादा मीही पण तुला मदत करितें. (मडकीं फोडूं लागते. दोघे आनंदानें उड्या मारतात.)

जिजाई—(अत्यंत हर्षभरित होऊन इकडे तिकडे फिरते.) काय त्या बहिरोबाचें आणि मंगळाईचें औदार्य ! धन्य आहेत माझ्या माहेरचे देव !

महादेव—धन्य आहे राजा शिवाजी ! धन्य आहे पांडुरंग ! कोठली आणली मंगळाई आणि बहिरोबा ! ! कसें ग ताई आपल्या आईला तर अगदीं वायु होण्याचा बेत आला आहे नाहींग ?

जिजाई—नथ, बुगड्या, मोत्यांचें पेंडें, हातांत गोठ पाटल्या घालून, भरजरी पैठणी नेसून, एकदां सगळ्या गांवांत सोयऱ्याधायऱ्यांच्या घरीं जाऊन आल्याखेरीज मला कांहीं चैन पडावयाचें नाहीं. आज सारी रात्र मला कांहीं झोंप यावयाची नाहीं. (सर्व हंसतात,

काशी—पण राजा शिवाजी म्हणतात आपल्या आईचेच स्वाधीन आहे. तेव्हां तिनेंच आज्ञा केली असेल म्हणून ही दौलत आपले घरीं आली आहे.

महादेव—पांडुरंगा, शिवाजी राजाला, त्याच्या राणीला आणखी त्याच्या आईबापाला पुष्कळ आयुष्य दे. म्हणजे ते आह्मांसारख्या गरीबांचा असाच समाचार घेतील.

काशी—देवा त्यांना आमच्यासारखींच मुलें होवोत, म्हणजे तीं राजाशेजारीं सिंहासनावर बसतील.

जिजाई—कशाला कळवळा वाटतें. तुह्मी कळतां कीं नाहीं मला?

तानाजी—मुलांनों, तुमचे तोंडांत साखर पडो. हे घ्या रुपये तुम्हाला खाऊकरितां. (उभयतांस रुपये देतो.) पोरगा पण अगदीं बापासारखा होणार बरें का दिवाणसाहेब.

शिवाजी—(एकीकडे) शाबास मुलांनों! तुम्ही मला आयुष्य इच्छिलेंत यांत कांहीं नवल नाहीं. पण माझ्या आईबापाचें नांव तुमच्या तोंडांतून निघालें, हें पाहून मला तुमची धन्यता वाटते. या मुलाला द्रव्य पाहून काय पण आनंद झाला आहे! खरोखर परमेश्वरा, पैसा ही किती दुःखाची गोष्ट आहे! याच्यापासून जीवाला काय काय अपाय होतात, याची या मुलांना कल्पना सुद्धां नाहीं. बिचारे दरिद्रानें गांजलेले आहेत. दुष्काळामुळें पोटभर अन्नसुद्धां मिळत नसेल. या बाईला तर असें झालें आहे कीं, हें जवाहीर एकदां आपल्या घरांत केव्हां जाईल. मला तर वाटतें, कीं तिच्या मनांत त्या ताटावर एकदां झडप घालून घरांत घेऊन जावें. द्रव्याचा लोभ फार कठीण आहे. कदाचित् माझ्याकडेसच धांवत येईल. मी येथें लपून बसलों आहें हें तानाजीला व पंडितरावालासुद्धा ठाऊक नाहीं. बाकी तुकोबाचे घरांत लपायला जागा विपुल! सर्व घरच चंद्रमौळी आहे!

जिजाई—पण काय हो दिवाणसाहेब, आमच्या शेजारीं ठमाबाई रहाते तिला हें जवाहीर दाखवून आणूं का? कारण आम्हाला ती फार भिकारी भिकारी म्हणत असते.

पंडितराव—बाई, तुम्हाला वेडबिड तर लागलें नाहींना? एकदां आम्ही तुकाराममहाराजांचे स्वाधीन हें जवाहीर केलें, म्हणजे मग तुम्ही ठमाबाईला दाखवा कीं चिमाबाईला दाखवा.

तुकाराम—(एकीकडे) पांडुरंगा, आतां मला यांच्यांत कशाला गोवतोस? अबदागीर, छत्री आणखी हा लवाजमा घेऊन माझ्या मानला तिळमात्र तरी सुख वाटणार आहे काय? हें सर्व सुखाचे प्रकार माझ्यांत आणि तुझ्यांत अंतर आणतील. माझी तुझी ताटातोड करतील. मायलेंकरांची ताटातोड केल्यावर तें बालक कसें बां-

चेळ ! मानमरातब आणखी धनदौलत हीं मला श्यानाचे विष्ठेप्रमाणें आहेत. पण आमची कारभारीण पहा. स्मशानांत कावळे जसे पिंडा-वर झडप घालतात, तशी तिच्या मनांत त्या ताटावर झडप घाला-वयाची आहे. (जिजाई जवाहिराचे ताटावर झडप घालून पळविते, तुकाराम हाताला हिसडा देऊन ताट हिसकावुन घेतो व उघड बोलतो.) ई हात आटप. हा तुकाराम जिवंत असतां त्याच्या घरांत या संपत्ती रूपी आक्काबाईचा फेरा ! जिच्या नुसत्या आगमनानें घरांतल्या मड-क्यागाडग्यांचा चुराडा उडाला. प्रत्येकाच्या मनांत लोभरूपी नागानें आपला पगडा बसविला. घरांतली शांतता नष्ट झाली. आणखी या घराची पुण्यभूमि भ्रष्ट होऊन जिकडे तिकडे दाणादाण झाली. आणा-रे ते खाऊचे रुपये. (रुपये हिसकावुन घेतो. तानाजीकडेस वळून) शिवाजीमहाराजांनीं आम्हांला काय अर्पण करावें. आम्ही निरिच्छ, आमचे घरीं कांहीं कमी नाहीं. शिवाजीचें देणें म्हणजे समुद्रावर चार पावसाचे थेंब पाडणें, सुवर्ण मेरूला एक ताटभर पितळेचे अलंकार अर्पण करण्याप्रमाणें आहे. (तानाजी व पंडितराव तुकारामाचे पायां पडतात) लागलीच गर्वानें फुगून जाऊन ठमाबाई चिमाबाईला डागिन्यांची ऐट दाखविण्याकरितां धांव मारलीस. तुला लाज नाहीं वाटत ?

जिजाई—मोठे मेले सुवर्णाचे मेरु ! घरांत चिमणी कोकलली तर मूठभर दाणे नाहींत. म्हणे आम्ही समुद्राप्रमाणें तृप्त आहोंत. डा-गिने कांहीं तुम्हाला अंगावर घालावयाचे नाहींत, कांहीं नाहीं. तुम्ही अडकवा ते माळेचे हायकोल. मी आणखी हीं माझी सोन्यासारखीं मुलें आम्ही घालूं तें जवाहीर अंगावर.

तुकाराम—मग तुझ्या अंगावर रस्त्यावरचीं कुत्रीं भुंकतील आणखी मुलें तुला खडे मारतील त्याची काय वाट ?

जिजाई—ते डागिने परत केलेले मला माझ्या या नजरेनें पाहा-वत नाहींत. कारट्यांनों चलारे येथून चालते व्हा. (दोन्ही मुलांना मारीत मारीत घेऊन जाते.)

तानाजी—महाराज, आमचे अन्नदाते स्वामी शिवाजीमहाराज यांनीं आपल्या चरणापाशीं अशी विनंति करावयास सांगितली आहे कीं, स्वामींनीं कृपा करून एकवेळ या दासाला चरणाचें दर्शन द्यावें. हें जवाहीर स्वामींचे चरणीं अर्पण करावयास दिलें आहे. शिवाय हा वाजमा बरोबर दिला आहे, हें विनंतिपत्र दिलें आहे. (पत्र तुकारामाचे हातीं देतो.)

तुकाराम—(पत्र वांचून हसतो.) ब्रह्मदेवानें ही सृष्टि निर्माण केली, त्यांत नाना प्रकार आणि नानाप्रकारच्या युक्ति केल्या आहेत. परंतु त्यांत शिवाजी राजे ह्मणजे युक्तींचें केवळ आगरच आहेत. शिव हें नांव फार पवित्र आहे, मोठा ब्रह्मनिष्ठ असून न्यायी आहे. गुरुभक्ति करावी अशी मनांत फार इच्छा आहे. विश्वासही आहे. व्रत, नेम, तप, ध्यानयोग हीं सर्व जाणत आहे. मग आतां आमच्या दर्शनाचा मोठासा सोहळा तो काय होणार ? आह्मी आरण्यवासी, उदासीन, अमंगळ, दर्शन घेण्यास अयोग्य, वस्त्रहीन, शरीर मलीन, अन्नरहित असल्यानें हे हातपाय असे रोडावून गेलेले, असे आह्मी आहों. तेव्हां त्यांना आमची विनंति कळवा कीं, भेटीचें नांव कांहीं काढूं नका.

शिवाजी—(एकीकडे) सुंदर कांता आणि सुवर्णाची रास हीं पाहून ज्याचें मन चळत नाहीं, तोच खरा विरक्त. तुकाराममहाराजांची मीं व्यर्थ कसोटी पाहिली. हें द्रव्य ते घेणार नाहींत.

तुकाराम—बरें, तुमच्या स्वामीजवळ येऊन आम्ही मागावें तरी काय ? आमच्या आशेचें शून्य झालेलें आहे. त्यांत पांडुरंग आमचा पालन करणारा आहे. त्यानें आम्हांस कृपाळु होऊन निराशेचा गांव जहागीर दिला आहे. त्यांना आमचा असा उपदेश सांगा कीं, तुमचे संगतीला जे दुर्जन आणि निंदक असतील, त्यांच्या कुकथा मनावर घेऊं नका. विवेक करून राज्याचे खरे रक्षक तुमच्यासारखे कोणी असतील, त्यांचा प्रतिपाळ करावा. तूं सर्वज्ञच आहेस. अनाथाला साह्य करावें, धर्माचें रक्षण करावें, एवढें तूं केलेंस ह्मणजे आम्हांस समाधान आहे. मग आमची भेट घेण्याचें कारण नाहीं. तुझी स्वाती त्रैलोक्यांत

होईल. श्रीरामदासचरणीं मन अर्पण केलेंस म्हणजे सर्वांभूतीं एकच आत्मा आहे हें तुला समजेल. मग वृत्ति चळूं देऊं नको. म्हणजे तुझें हातून रामदास्य घडेल आणि तुला आम्ही चातुर्याचा सागर असें म्हणूं.

शिवाजी–(एकीकडे) स्वामींचा एकेक शब्द माझ्या मनाला बाणासारखा लागतो.

तुकाराम–अन्न मागावें तर भिक्षा कांहीं कमी श्रेष्ठ नाहीं. वस्त्र मागावें तर रस्त्यानें चिंध्या पुष्कळ सांपडतात. पाषाणासारखा मऊ बिछाना आणि आकाशाचें प्रावरण. मग आतां आम्हांला कशाची जरूर आहे? आम्हांला घेऊन काय करावयाचें आहे? हें द्रव्य घेऊन जा, तें पाहून आम्हांस किळस येते. त्याला आम्ही स्पर्शसुद्धां करणार नाहीं. त्याच्याकडें आम्ही पाहणार सुद्धां नाहीं. प्रतिनिधी, पेशवे, सुरनीस, चिटणीस, राजाज्ञा, सुमंत, सेनापति, सर्वांना आमचे नमस्कार सांगून विनंति करा कीं, आमचे भाषणाचा मतलब विवेकानें प्रभूला समजावून सांगा. सात्विक, प्रेमळ असे दृष्टांत देऊन प्रभूचें मन पांडुरंगाच्या भक्तिमार्गाकडे वळवा. आमचे भाषणाचा अर्थ वायां जाऊं देऊं नका. भिडेकरितां शब्द गाळले तर तुम्हांस अनर्थकारक होतील. कारण शिवाजी राजे श्रीशंकराचे अंशभूत आहेत. ते सर्वत्र आहेत. येथेंसुद्धां आहेत. तुम्हीं आम्ही काय बोलतों हें ते ऐकतच आहेत असें समजा.

शिवाजी–(एकीकडे) आतां बरीक ठीक नाहीं. आतां येथें येऊन माझा हात न धरोत, म्हणजे मिळवली. आतां येथें राहण्याची सोय नाहीं. पळा येथून आतां. (जातो.)

तानाजी–स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणें प्रभूस निरोप सांगतो. (तुकारामाचे पायांवर तानाजी व पंडितराव मस्तक ठेवतात) महाराज येतों आतां आम्ही.

तुकाराम–जेवून जा आमचे घरीं. काय कण्याभाकरी असतील त्या गोड करून घ्या. पंडितरावांकरितां ब्राम्हणाच्या घरीं शिधा देऊन स्वयंपाक करवितो.

तानाजी—नको महाराज आतां. सरकारांनीं आम्हाला जेवायला परत बोलाविलें आहे.

तुकाराम—ठीक आहे. तुम्ही सर्व शिवाजी राजाचे प्रत्यक्ष अव-यवच आहांत; तेव्हां तुम्हांला अधिक काय सांगावयाचें आहे! तुम्ही आपल्या प्रभूचे ठिकाणीं एक भाव ठेवून स्वामिभक्ति दृढ केलीत, तर पांडुरंग तुमची कीर्ति या महाराष्ट्रांतच काय; परंतु सर्व पृथ्वींत अज-रामर करील इतकेंच आमचें सांगणें आहे. (तानाजी व पंडितराव जवाहीर घेऊन जातात. जिजाई व मुलें प्रवेश करितात.) चला आतां आपल्या घरांत. स्वयंपाकघरांत जाऊं चला.

जिजाई—स्वयंपाकघरांत जाऊन चूल बघायची आहे काय? चांगली घर चालत आलेली लक्ष्मी लाथ मारून हाकून लावलीत, तुम्हाला कांहीं लाज वाटते का?

महादेव—ताई तूं मडकीं मात्र व्यर्थ फोडलीस!

काशी—मीं फोडलीं कारे महाद्या? अगोदर कोणी फोडलीं?

जिजाई—दोघांनीं मेल्यानों फोडलीं. कसलीं चांगलीं मडकीं, पण त्यांचा कचाल केला (मुलांना मारते.) आणा आतां मडकीं. आणा मडकीं.

तुकाराम—आणूं बरें आतां. वेळ आली म्हणजे घेऊन येऊं.

जिजाई—त्याचीच तर वाट पहात आहां, पण तें येईनाना. मी मेलें एकदांची म्हणजे मोकळे झालांत.

तुकाराम—नाहीं पण आतांशा बरीच वाळलेली दिसतेस. अहा-रही पण आतां अगदीं तुटतच चाललेला आहे. अन्नद्वेष झाला आहे. पायलीभर गव्हांत फार झालें तर तीन वेळां सांजा होतो. दहा शेर साखर आठ दिवस कशी तरी पुरते. तुला नेहमीं पोटदुखीची व्यथा असल्यामुळें दूधभात, साखर, तूप यांचें पथ्य. मुलेंसुद्धां जवळ सहन होत नाहींत. इतकें झालें तरी तुला भुकेनें लहरी येतात. शरीरांतलीं सगळीं हाडें नाहींशीं झालीं. तुझें दुःख कोणी जाणत नाहीं. असल्या बायका नवऱ्यालासुद्धां खाऊन टाकायच्या, जीवंतपणींच त्याला गाडून

करायच्या आणखी मेल्यावर नरकाला न्यायच्या. पण मी कांहीं तुझ्या सपाट्यांत सांपडलों नाहीं.

जिजाई—(तुकारामाचा हात धरून त्यास फरफर ओढते.) चला घरांत, पावशेर तरी दाणे आहेत का दाखवा मला. तुपासाखरेचें नांव कशाला घेतां ? चला घरांत .

तुकाराम—नाहीं. नाहीं. हा विनोद झाला.

महादेव
काशी }—आई सोड आमच्या बाबाला. काय म्हणून त्याला फरफर ओढतेस ! (पडदा पडतो.)

अंक दुसरा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ-जंगल.

(शिवाजी प्रवेश करतो.)

शिवाजी—धन्य धन्य तुकाराम महाराज ! या दुर्दैवी शिवाजीच्या हातून तुकारामाची सेवा काय होणार आहे! काय त्याचें सत्व ! केवढा मनाचा थोरपणा ! उपदेश किती गंभीर! विचार किती पोक! पांडुरंगावर केवढा विश्वास ! संसाराविषयीं किती तरी उदासीनता ! संपत्तीचा तिट्कारा ! संसारांत असून अलिप्त ! असा साधु कोणीच झाला नसेल व पुढेंही होणार नाहीं. परमेश्वरा, अशाची संगत आम्हां मूढ जनांला रात्रंदिवस दे. यांतच मला गोडी वाटते. राज्य प्राप्त झाल्याचें सुख या संतसंगतीचे सुखापुढें तृणवत् आहे. आतां घरीं जावेंसें वाटत नाहीं. आईसाठीं घरीं जावयाचें. घरीं जाऊन तरीं काय करावयाचें आहे. नित्य राज्याच्या उलाढाली, किल्ल्याला शह, आणखी लूट मिळाल्याचा हिशेब. असें करतां करतां एक दिवस राम म्हटलें म्हणजे झालें. पुढची तयारी कांहींच नाहीं. असो. (लांब पाहिलेसें करून हां-

सतो.) हें गुराख्याचें पोर या गाईच्या मागें धांवत धांवत अगदीं थकून गेलें आहे बिचारें ! (गोप्या प्रवेश करतो)

गोप्या—(इकडून तिकडे पळत पळत) गवळी, व गवळी, व, व, हो, हो, हो, ! कालपुन भाकर नहि. आईला आता भाकरीचं इचारलं तिनं एक रपका दिला पाठींमंदी, आन् सांगितलं कीं, रानामंदी भाकर घेऊन शेनी येते म्हनुनशान. गवळी व, व. (धांवतो व अडखळून पडतो.) अग बया, बया, बया ! मोडला पाय ! (रडूं लागतो.) अग आई, आई, आई ! पोटामंदी आन नाहि, गुडग्यांतून मळा, मळा, रघत आलया. (शिवाजी त्याला उठवितो.)

शिवाजी—अरेरे, गरिबाचें पोर पडलें बिचारें ! बाळ रडूं नको अं, तुला खायाला देईन.

गोप्या—नग मला. पन दादा तुझ्या पाया पडतो तेवढी गवळी गई वळुनश्यानि आन. तो बामन लई वंगळ हय. सांची गई घरीं गेली नई तर कुत्र्यावानी मला बडवील. (रडूं लागतो.)

शिवाजी—रडूं नको बाळा. (त्याला पोटाशीं धरून त्याचे डोळे पुसतो.) तुझ्या गाईला मी बांधून इकडे आणतों, मग तर कांहीं हरकत नाहींना ? (त्याची गाय वळवून आणण्याकरितां जातो.)

गोप्या—पाहार दिस आलिया. दोपार झालिया. अजून भाकर आणतीया. गन्या घरं लवकर न्यन्हीं करतो आन् गोप्याला पाहार दिस आला म्हून काय झाल. कसा न्याव हे ? राती बि भाकर नहि. बाबा गेल्यापुन लई हाल चालल्याति. (शिवाजी प्रवेश करतो) लोक घोड्यावर बसूशान शिवाजीबरोबर जात्याति आन् आम्ही झाडांवर बसतो थू आमची जिनगानी आम्हाला घोड्यावर बसतां येत नाय कीं काय ! पण घोडा देतया कोण ? नग हा गुराख्याचा रोजगार. पण पोट जाळावं लागतना ?

शिवाजी—गुराख्याचा रोजगार नको, तर शिवाजीच्या पागेंत रोजगार धरीनास ? चल मी येतों तुझ्याबरोबर. तुला कोण कोण आहे रे ? तुझें नांव काय ?

गोप्या—माझं नांव गोप्या. माझा बाबा गेल्याला सहा महिनं झाल. तव्हापुन आमचे लई हाल चालल्याति. यंदा पाउस नहि. शेता मंदी काइ पिकलं नहि. मला आई हाय, एक धाकटा भाऊ गन्या म्हून हाय. दोन बैल घरीं हायेत. आन् गईबि हाय. तीबि कालपुन लई वंग वंग करतिया. चाराबि खात नहि, पानिबि पीत नहि. काय करावं ? काय पुसतोस दादा ? शिवाजी राजा लई मायाळु हाय असं म्हनत्याती. पन आपल्याला कोण इचारतया ? आम्ही गुराखी, आन् शिवाजी राजा ! गांठ पडणार कशी ?

शिवाजी—पण कायरे शिवाजीची आन् तुझी एकदम गांठ पडली आणखी शिवाजी खुष झाला तर तूं काय मागशीलरे ? शेत मागशील, कां गांव मागशील, का घोडा मागशील ?

गोप्या—आईच्या पोटाला भाकर आन् वस्तार. काय सांगू दादा, माझा बाप मेल्यापुन माझ्या आईला निऱ्या दान्याची भाकर एक दिसबि मिळाली नाय. दान्यामंदी कोंडा घालुनशान् माझी आई भाकर खाती. धाकल्या भावाला भाकर मागन, आन् म्यापल्याला घोड्यावर बसून लढाईला जान्याची चाकरी.

शिवाजी—(एकीकडे) आईचेविषयीं इतकें प्रेम ! किती मुलगा गुणवान् आहे ! परमेश्वर याला कांहीं कमी करणार नाहीं. (उघड) पण कायरे तूं लढाई मारशील का ?

गोप्या—शिवाजीमहाराजाला खुस करन्याकरता या जिवाचं कायी बिका व्हइना. लढाईवर जाईन आन् दुस्मानाला या मर्दाच हान दाखवीन. बाकी आम्ही काय कुनबी गडी (लांब पाहिलेसें करून) दादा पन ती पहा माझी आई गन्याला घेऊन हिकडच येत हाय. आमच्या संग तूबि वाइच भाकर खाशिल का ? भाकर आपली कोंड्याभोंड्याची असल. गईच दूध भाकरीसंग खायाला दील माझी आई, (गिरजा व गण्या प्रवेश करतात.)

गिरजा—बसला मेला शिळोप्याच्या गोष्टी बोलत. हा एक दादा कुनी मिळाला हाय् गप्पा फाकाया. गई तिकड लोकांच्या वावरांत

शिडून लोकांनीं तिला लंगडी करूं दे. म्हनजे मग तो बामन हैयू आनू तूं इयस.

गण्या—आई दे मला मोत्याच पेंडकं. म्हनजे मी गळ्यामंदी घालुनशानी शिवाजीराजागत बाजारांत जाईन. दे मला पेंडकं मोत्याचं.

गिरजा—मेल्या कशाचरं पेंडकं आलया ?

गण्या—ते मघाशी दादान आनल ते देतिस का नहि ? (लोळण घेतो.)

गिरजा—(चापट्यां मारते.) घे पेंडकं. हो शिवाजी. हो राजा. घे मोत्याच पेंडकं. (गण्या रडतो)

शिवाजी—गोप्या हा काय मागतोरे ? तुझा भाऊ आपल्या आईला काय मागतोरे ? पेंडकें कसलें ?

गोप्या—काय इचभन लई सटाक. गाईला पानि पाजायला नदीवर गेलतो. तिथं एक गंठुड घावलं. सोडूनशेनि पघितल तो आतमधी मोत्याच असलल पेंडक (हातानं दाखवितो.) आनू काचच सड कस चमचम करत्याति—इतक मोति हायति—पघा राव. आईजवळ मुकाट्यानीं नेऊनशेनी दिल. हा गन्या जवळ व्हता. आई म्हंगाली मोत्याची पेंडकी हायती. पाटलाला समजल तर कोलदांडा घालून मार देईल. कुनाची तरी चोरून आनल्याति म्हुनशानी म्हनल. मग समद गंठुड जमिनींत पुरुनशानि ठेवलया. तव्हा गन्या रडतोया. पेंडक घालाया मागतोया. आतां काय कराव !

शिवाजी—गण्या तुला पेंडक घालून काय करायचें रे ?

गण्या—मंग शिवाजी बर घालतो ? घालतो म्हून माझी आई सांगती. नाहीं तर दाव शिवाजी कसला हायू तो.

गिरजा—तो राजा हयू. तूं मेल्या नांगऱ्या, तुला कशापायीं पेंडक हावरे ? आतां बऱ्याबोलान भाकर खातोयास का देऊं आमचीन रट्टा—दादा, मी रांडमुंड है. नवरा गमावला—खायला नाई—आन हे एक कढघाळ आलया गळ्यामंदी. कुनी त्यांतल एक मोतीबि विकून देनार नाइ.

गोप्या—गाईच्या माग धावतां धावतां पलडों. गुडघ बि फुटल. पन ह्य दादा लई नामी मनुक्ष हय. यान गईला संभाळून आनली. मी रडाया लागलों तर मला समजावल. त्या बामनाची गई लई वत्याळ. ह्य दादा म्हनतोया कीं तुला शिवाजीच्या पागत चाकरी देतो म्हूनशानी. (हळूच) त्याला वाइच भाकर खायाला दे वाईच तूपबि दे.

गिरजा—बरं दादा, तूं आपला या मुलाला एक धर्माचा बापच भेटलास, वाइच चटनी भाकर खा. नग म्हनू नको. (त्याच्या हातांत चटनीभाकर देते.)

शिवाजी—या चटणींत कांदे घातलेत होय गिरजाबाई?

गिरजा—व्हय बाबा. तुला नग असली तर दुधासंग खा.

शिवाजी—(एकीकडे) मी या बाईला भाकरी खात नाहीं म्हटलें तर तिला वाईट वाटेल. तिच्या मनाचा हिरमोड होईल (उघड) गिरजाबाई, मी आपलें नुसतें दूधच पितों. (तानाजी व पंडितराव प्रवेश करतात.)

गिरजा—बर बाबा.

तानाजी—सरकारची स्वारी इकडे केव्हां आली? आणखी ही बाई वेडी तर नाहींना? भाकरी कसली देते सरकारच्या हातांत. (दरडावून) ये बाई, अरे पोरांनों, बाजूला हटा इतके चिकटून कसले बसलांत. चला हटा.

पंडितराव—महाराज, येथून तुकारामबुवाचें घर जवळ आहे. पाहिजे असल्यास दर्शनास चलावें.

शिवाजी—तुमच्याबरोबर दिलेल्या जवाहिराचा तुकाराममहाराजांनीं स्वीकार केला कीं नाहीं, किंवा तें तुम्ही परत आणलेंत?

तान्हाजी—मी त्यांची थोरवी काय वर्णन करूं? सरकार, अभिलाषबुद्धीनें आपल्या मोत्यांकडे आणि रत्नांकडेस त्यांनीं पाहिलें सुद्धां नाहीं. आपल्याला पुष्कळ उपदेश केला आहे; पण सगळा मजकूर सांगण्याच्या पूर्वी आमची महाराजांजवळ एक विनंति आहे कीं, आमचे उभयतांचे हातून एक भयंकर चूक झाली आहे.

शिवाजी—काय झालें ?

तानाजी—पंडितराव आणखी मीं उभयतांनीं विचार केला कीं, इंद्रायणींचें स्नान करून जाऊं. दोघांनीं स्नानें केलीं. धांदलींत जवाहिराचें गांठोडें नदीवर विसरलों. बरेंच लांब आल्यावर स्मरण झालें. नंतर जाऊन पहातों तों तेथें कांहीं नाहीं. आमच्या हातून सरकारचें नुकसान झालें आहे.

पंडितराव—खरें म्हटलें तर चूक माझी आहे. तानाजीरावांकडे कांहीं नाहीं. सरकारांनीं मला हवी ती शिक्षा करावी, कारण जवाहीर माझ्या ताब्यांत दिलें होतें.

तानाजी—सरकारांनीं मलाच शिक्षा करावी. कारण लक्ष ठेवण्याचें काम माझें होतें. (दोघे हात जोडून उभे राहतात.)

गिरजा—(गोप्याच्या कानांशीं लागून.) गोप्या, मेल्या, हा शिवाजीराजा दिसतुया. आतां आपली धडगत नाहीं. आतां मला, तुला, आन् या माज्या गन्यालाबि ठार मारून टाकत्याल, ते गंठुड यांचच हय्. आतां आपन तिघबि यांच्या पाया पडूं, परानदान मागूं. (तिघे पाया पडतात.)

गोप्या—सरकार, मायबाप, न्याव बरोबर करा. माझा अपराध हय मीच ते गंठुड आईच्या हवाली केलं. मला ठार मारा. पन माज्या आईला आन् गन्याला सोडूनशानी द्या.

गिरजा—सरकार माझा कसूर हय्. मी ते गंठुड त्याच्यापुन घेतलं. माझ्या पोरांना जित ठेवा आन् मला हवा आसल तर मारा.

गण्या—सरकार माझ्या आईलान् भावाला ठार मारूं नका. (रडत रडत) मग मला भाकर कोन देईल !

शिवाजी—(गण्याला जवळ घेऊन) मी देईन तुला भाकर, तुझ्या आईला देईन आणि तुझ्या भावाला पण देईन. नुसती भाकरच नाहीं देणार, पण तुला मोत्यांचें पेंडकें हवेनारे गण्या !

गण्या—आम्हाला कोन देतय गरिबाला !

शिवाजी—मी देतों तुला. तानाजीराव, स्फटिकाच्या शिळेच्याच सुंदर मूर्ति घडल्या जातात. कोळशाच्या खाणींतच हिरे सांपडतात.

ही इनामदार भावांची जोडी पुढें मोठाले शूर शिपाई होतील. अशी सोन्यासारखीं माझीं देशभावंडें यांच्यांत आणि माझ्यांत परमेश्वराच्या घरीं कांहीं तफावत असेल काय? मला वाटतें आपण देवाघरीं सर्व सारखेच आहों. देवाचें मनांत तें जवाहीर याच मुलांना यावें असें आहे, म्हणून तें गोप्याच्या हातीं सांपडलें. तुमच्याकडे कोणाकडेस दोष नाहीं. गिरजाबाई, आणा तें जवाहीर म्हणजे मी आपल्या हातानें तुमच्या मुलांच्या अंगावर घालतों. गोप्याचें आणखी गण्याचें नांव, तानाजीराव, आपल्या पागेंत दाखल करा. त्यांना कायमची तनखा सुरू ठेवा. तुम्ही दोघे रोज मला येऊन भेटत जारे. (मोत्यांचीं पेंडीं दोन्ही मुलांचे गळ्यांत घालतो.)

गोप्या—
गण्या— } (शिवाजीचे पायावर डोकें ठेवून) आमच्या सरकारला शंभर वरस आवुक्ष हो.

गिरजा—सरकार मी गंठुड घेऊन सरकारच्या पायापाशीं येनार होते, पन आळंदीच्या गेनुबान सरकारला हित धाडल. सरकारांनीं माझ्या दोन मुलांच जल्माच कल्यान केल. सरकारच्या पायाची मी वहान हाय. सरकारला रामलक्षुमनापरमान दोन पराकरमी मुलग व्हयाल. (शिवाजी हंसतो.)

तानाजी—सरकार, आईसाहेब आतां वाट पहात असतील, त्यांच्या दर्शनाला चलायाचेंना?

शिवाजी—चलारे मुलांनों आमच्या आईकडे. तुम्हांला पाहून आमच्या आईला फार आनंद होईल. (दोन्ही हातांत दोन मुलगे घेऊन जातो. पंडितराव व तानाजी एकमेकांचे हात धरून जातात व त्यांचे मागून गिरजा जाते.)

प्रवेश २ रा

स्थळ—पुणें शहरांतील शिवाजीमहाराजाच्या वाड्यांतील दिवाणखाना.

(जिजाबाई, सईबाई, गंगु, रंगु, चाकर वगैरे बसले आहेत.)

जिजाबाई—आज तीन दिवस झाले, डोळ्याला डोळा नाहीं,

शिवाजी माझें दर्शन घेतल्या खेरीज एक दिवस अन्न खायचा नाहीं. त्या दिवशीं एकदां तुकारामबुवांचें दर्शन घेऊन येतों म्हणून गेला तो दर्शन न घेतांच परत आला. मग मनाला तळमळ लागली. आतां फिरून उभाउभीं तुकाराममहाराजांचें दर्शन घेऊन येतों म्हणून गेला. मेलं देहू तें काय, फार झालें तर प्रहराचा रस्ता. तानाजी आणखी पंडितराव यांना काय समाचार आहे तो काढून आणा म्हणून पाठविलें, पण तेहि तिकडेच. काय करावें माणसानें ? घरचीं माणसें नेहमीं विजापुरास. त्यांना कांहीं काळजी आहे का ? वर्षांतून आठचार दिवस इकडे आले म्हणजे झालें. का मोंगलांनीं कांहीं कारस्थान करून विजापुरांस धरून नेला, का काय, समजावें तरी काय ?

सई०–अशी काय वेडिवांकडी कल्पना आपण मनांत आणावी ? जगदंबेच्या कृपेनें कांहीं वांकेंह होणार नाहीं. पण सासूबाई, आपल्या हें ध्यानांत आलें का, कीं तानाजीराव आणखी पंडितराव यांनीं जवाहीर तुकारामाला न देतां परत आणल्यापासून हिकडे मनाला सारखी हुरहुर लागली होती. कोणाजवळ बोलून दाखविणें झालें नाहीं. मग आपल्याजवळ कांहीं बोलणें झालें असल्यास नकळे.

जिजा०–मला इतकेंच म्हणाला कीं, आई, तुकाराममहाराजांनीं अबदागीर, जवाहीर यांचा कांहीं स्वीकार केला नाहीं. याच्यावरून तुकाराममहाराज हे खरोखर विरक्त आहेत. साधु आहेत. त्यांचे दर्शनाला जाण्याची माझ्या मनाला तळमळ लागली आहे. त्यांच्या चरणांचें दर्शन घेऊन येतों. असें म्हणून माझी आज्ञा घेऊन गेला. आज जर माझा बाळ परत आला नाहीं, तर मी कांहीं अन्न घेणार नाहीं. मी जेवायला उशीर केला कीं, ती गिरजा आणखी निर्चीं दोन मुलें कांहींच खात नाहींत. फार गरीब दोन्हीं मुलें. दुपारीं मी देहूला स्वतःच जाईन म्हणते. तुम्ही घरीं सगळा बंदोबस्त ठेवा. संभाळा.

सई०–हो पण, मला कोणीं संभाळावं ? अगोदर तिकडे जाणं झालेंच आहे. आपण गेल्यावर मीं पोरीनें इथें काय करावें ? राजम-

करणीं कोणते वेळेस काय भानगड होईल याचा काहीं नियम नसतो. मी आपली काळजी करूं कीं, येथील व्यवस्था ठेवूं ? माझ्या मनाला तरी स्वस्थता पाहिजेना ? सारखी मला तळमळ लागली आहे. (डोळ्यास आंसवें आणून) मी कांहीं इथें घटकाभरसुद्धां पाणी प्यायला राहायची नाहीं. मी आपल्याबरोबर येतें.

जिजा०–(तिला जवळ घेऊन) वेडी नाहीं तर ! तुला रडायला काय झालें ? अगदीं मुलगी कोवळ्या मनाची ! शिवाजी महिना महिना स्वारीला नाहीं का जात ? मग आतां तुकाराममहाराजांचें दर्शनास गेला आहे. तूं पक्कें समज कीं, साधूंचे दर्शनापासून कल्याणच होईल. त्यांच्या प्रसादानेंच आपल्यास हे दिवस आले. त्यांच्या प्रसादानेंच आपण राज्यवैभवाला चढूं, आणि त्यांच्या कृपेनेंच दोन मुलेंबाळें दृष्टीस पडतील. तूं चांगली धूर्त मुलगी आहेस, तुला अधिक काय सांगावें ?

रंगू–पाहिलेंस का गंगे ? नाहीं तर आपल्या सासवा ! अगोदर सून सून करितात, आणखी मग एकदां सून हाताखालीं आली कीं, लागल्या कुणकुण करायला.

गंगू–खरेंच ग. बाई, कांहीं पुसूं नकोस. त्यांतून माझ्या सासूसारखी सासू तर त्रिभुवनांत नसेल, पण इकडे पाहिलें का, अगदीं पोटच्या मुलीप्रमाणें जवळ घेऊन तोंडावरून हात फिरवीत आहेत तें ? बाईसाहेब नशीबाच्या खऱ्या !

जिजा०–रंगे, गंगे, मुलीला नीट संभाळा. तिच्या मनाला देवाधर्माच्या गोष्टी सांगून करमणूक करीत जा. बहुतकरून शिवाजीला घेऊन मी आज उद्यां परत येतें. (सर्व उभे रहातात.)

सई०–जा गडे. मेलें हें काय पण, मला नाहींका तुकाराममहाराजांच्या दर्शनाची इच्छा ? माझ्या मनांत आपल्याबरोबर दर्शनाला येण्याचें आज किती दिवसांपासून आहे पण ? आतां अनायासाच योग आला आहे. आपल्याबरोबर मी आलें म्हणजे मला कोणी रागे भरणार नाहीं कांहीं नाहीं. होय कीं नाहींगे रंगे ?

रंगू—हो आईसाहेब, बाईसाहेब ह्मणतात तें खरें आहे, जोडीनें तुकोबाच्या पायां पडावें असें त्यांच्या मनांत आहे, ह्मणजे ते आशीर्वाद देतील.

जिजा०—काय हट्टी मुली आहेत ? बरें चला करा तयारी. गंगे तूं जाऊन येसाजी निकमाला माझा निरोप कळीव कीं, आह्मी तुकाराममहाराजाचे दर्शनाकरितां देहूस जात आहों. मेण्यांची आणखी घोडेस्वार कांहीं आडहत्यारी आमच्याबरोबर पाठविण्याची तयारी ठेवा. स्नानाकरितां आह्मी इंद्रायणीवर जाणार. तसेंच तुकोबाला पोशाख, त्यांच्या बायकोस चोळी लुगडें बरोबर असूंद्या. ते जरी स्वीकार करणार नाहींत तरी आपलें नेण्याचें काम आहे. तिथें सुवासिनींला वांटायला लुगडींचोळ्या लागतील तीं बरोबर घ्या. मी जातें आतां. दरबारची सर्व व्यवस्था लावतें. तुह्मी लवकर आटपा. (जाते.)

गंगू—बाईसाहेब, आईसाहेब जर म्हणाल्या कीं मीं नाहीं तुम्हांला बरोबर आणलं तर मग सरकार तुम्हांला रागें भरतील.

सई०—हं हं ! तर तर ! सासूबाई बरोबर असल्यावर माझ्याकडे पाहील कोण ? मग बोलायची गोष्ट तर लांबच आहे. तूं नेहमीं पहात आहेस म्हणून बरें आहे.

रंगू—तसें नाहीं बाईसाहेब सरकार आईसाहेबांच्या देखत जरी कांहीं नाहीं बोलले तरी इथें आल्यावर तुम्हांला रागें भरतील कां आलांत म्हणून ?

सई०—तुम्ही आहांत मग साक्षीदार. सासूबाई चल म्हणल्या म्हणून आलें. माझ्याकडे काय आहे ! सासूबाईला विचारणें व्हावें असें मी बोलेन.

गंगू—आपण नाहीं बाई खोटी साक्ष देणार. आपल्या कानीं सात बाळ्या. (कानावर हात ठेवते.) सरकाराजवळ मुळीं खोटें बोलतांना जीभ अडखळते, आणखी खरें कायतें बाहेर पडतें.

रंगू—हें मात्र अगदीं खरें. आपणही बाई खोटें नाहीं बोलणार.

सई०—मग कशाला शेण खायला बोललीस, कीं " हां, आईसाहेब, बाईसाहेब म्हणतात तें खरें. जोडप्यानें बाईसाहेबांच्या मनांत तुकोबांच्या पाया पडावें असें फार आहे. "

रंगू—मग आपण खुणावलत म्हणून म्हटलें. आपल्या मनांत ब रोबरच जोडीनें पायां पडावयाचें असेल म्हणूनच मघांशीं मला खुणावलांत आणखी म्हणूनच मी म्हटलें हो.

सई०—तुम्ही चाकर कोणाच्यागे ! माझ्या कीं कोणाच्या ?

रंगू }
गंगू } —सरकारच्या पायांच्या.

सई०—असं काय ? बरं मीं तुम्हांला रजा देतें. येऊं नका माझ्याबरोबर देहूला (रागावून जाऊं लागते.)

रंगू }
गंगू } —बरें नाहीं, बाईसाहेब चुकलों.

रंगू—तुकारामहाराजांनीं प्रसन्न होऊन प्रसाद म्हणून नारळ जर आपल्या ओटींत घातला, तर आपल्यास चांगला मुलगा होईल बरें का ?

सई०—आतां थट्टा करायची हीच वेळ आहेना गे ? आतां चला लवकर तयारी करा. निघा येथून (रंगू व गंगू जातात) कधीं आम्हांला बायकांला बरोबर न्यायचें नाहीं. सासूबाईबरोबर आलें असें पहातांच मोठें आश्चर्य वाटेल. पुण्याला परत येईपर्यंत एक शब्दसुद्धां बोलणें व्हावयाचें नाहीं. पण मग काय ताशेरा झाडणें होईल तें होवो. मी आपली सासूबाईच्या आड लपेन. सांगेन कीं त्यांनीं आग्रह केला मी कांहीं येत नव्हतें, म्हणजे मग गप्प. कांहीं बोलणें होणार नाहीं. सासूसासरे असले म्हणजे आमच्यासारख्या सासुरवाशिणींला असें आड लपायला सांपडतें. बाकी सासुरवास कसला असतो याचा मला मुळीं अनुभव नाहींच म्हटलें तरी चालेल. आई जगदंबे मामंजीला आणि सासूबाईला उदंड आयुष्य दे. म्हणजे आमच्यावर कसलाही प्रसंग आला तरी त्यांच्या पायांच्या कृपेनें आम्ही त्यांतून पार पडूं. जन्मोजन्मीं ह्याच पायांची सेवा, आणखी असेच सासूसासरे देवानें द्यावेत हेंच तुकोबाच्या चरणाजवळ मागणें मागायचें,-पण मी आतां काय नादांत गुंतलें ? मला अजून जाण्याची तयारी करावयाची (गडबडीनें जाते.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—देहू येथील तुकारामाचें घर.

(शिवाजी, तानाजी व पंडितराव प्रवेश करितात.)

शिवाजी—कायहो तानाजीराव, तुकारामबोवांचें घर अगदीं जवळ आलें.

तानाजी—सरकार, हेंच पलीकडच्या बाजूचें तुकारामबोवांचें घर. आपण त्यांच्या दारांतच आलों ह्मणावयाचें.

पंडितराव—सरकारांनीं पाहिजे असल्यास क्षणभर येथें विसावा घ्यावा. तुकाराम काय करीत आहेत तें आम्हीं पाहून येतों.

शिवाजी—ठीक आहे. तुम्हीं ह्मणतां त्याप्रमाणें आपली रोजचीच वहिवाट आहे, कसें तानाजीराव? त्यांचें आणि त्यांच्या कुटुंबाचें भांडण चाललें नसलें म्हणजे आपल्यास जाण्यास कांहीं हरकत नाहीं. आपण आज तीन दिवस रोज येऊन, दर्शन घेऊन, रात्रीं महाराजांचें कीर्तन ऐकून, मग जात आहों. पण प्रथम घरीं आलों कीं, नवराबायकोचा आपला तंटा चाललेला आहे! बरें, तुम्हीं बघून या बरें महाराज काय करीत आहेत तें. (उभयतां जातात.) तुकारामबोवांचें कीर्तन ऐकून मनांत नानाप्रकारचे विचार येतात. पुंडलिकाप्रमाणें आमच्या हातून आईबापांची सेवा घडणें दुरापास्त! गोरक्षनाथाप्रमाणें गुरूची सेवा करणें कठीण. बळीनें दानाच्या योगानें वामनाला आपला द्वारपाळ बनविलें. ह्या गोष्टी आमच्या हातून होणेंच कठीण. आह्मांस ईश्वर पावणार कसा? मोठें राज्य कमावलें, देश स्वतंत्र केला, यज्ञयाग केले, गोब्राम्हणांचा प्रतिपाल केला, आणखी या पुण्याच्या जोरानें स्वर्गप्राप्ति झाली, म्हणजे कांहीं नरदेहाला येऊन जन्माचें सार्थक झालें असें नाहीं. तुकारामबुवा तर स्वर्गप्राप्तीला कवडीची किंमत देत नाहींत. आत्मज्ञान झालें पाहिजे, सगुण भक्ति करून परमेश्वराला ओळखिलें पाहिजे, असें त्यांचें म्हणणें असतें. संत कोणाला म्हणावें, ब्रह्म म्हणजे काय, अध्यात्मज्ञान म्हणजे काय,-संतपणा मिळण्याला काय उपाय करावा, वगैरे विचार मला त्यांच्या

करून समजावून घ्यावयाचे आहेत. आतांशा रात्रंदिवस मनाला हीच तळमळ लागली आहे. आजपावेतों कांहीं केलें नाहीं याजबद्दल पश्चात्ताप वाटत आहे. पण आतां बोलून काय उपयोग? तानाजी आणि पंडितराव आलेच वाटतें. (तानाजी व पंडितराव प्रवेश करितात.)

तानाजी—महाराज, रोजच्याप्रमाणें भांडणच चाललेलें आहे, परंतु आपल्यास दर्शनास जाण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

शिवाजी—भांडण त्यांच्या आंगवळणीच पडलेलें दिसतें. चला आपण जाऊं दर्शनाला. (तुकारामाचे घरांत शिरतात. तुकाराम पोथी वाचीत असून त्यांचें व जिजाईचें भांडण चाललें आहे. महादेव मुतखड्यानें आजारी आहे.)

जिजाई—जों जों तुम्हीं त्या काव्याच्या नादीं लागाल तों तों तुमच्या संसाराचें तळपट होणार आहे. आज आठ दिवस झाले, पोरगें माझें मुतखड्यानें आजारी आहे, तुम्हीं त्याला कांहीं औषधपाणी तरी करतां आहां का? वैद्याकडे मुलाला न्यावें तर तुम्हीं भिकारडे आहांत, हें वैद्याला ठाऊक असल्यानें नुसतें मुलाला काय भावना होत आहे हें सुद्धां ते सांगत नाहींत.

तुकाराम—आपल्याला वैद्याचे घरीं जाण्याचेंच कारण नाहीं. तूं जातेस कशाला? पांडुरंगासारखा धन्वंतरी असल्यावर या नाकाडोळ्यांच्या वैद्यानें काय होणार आहे? तूं आपली स्वस्थ ऐस. मूल मेलें तर झालेंच नाहीं असें समजावें. किंवा ज्यानें दिलें तो घेऊन गेला यांत कोणाच्या बापाचें काय गेलें. जगलेंच तर तुला आनंद आहेच. मला जगणें आणि मरणें दोन्हीं सारखींच वाटतात वैद्याला पैसे द्यावयाचे त्याच्यापेक्षां त्याच पैशांचा देवाला नैवेद्य केला तर चांगलें.

" **जिजा०**—देवाच्या बापानें ठेवलेत नैवेद्य आणि पूजा. माझ्या कारट्याचे प्राण कासावीस होत आहेत. रात्रंदिवस त्याच्या उशाशीं मी बसलें आहे. सटवाईचे, म्हसोबाचे, अंबाबाईचे अंगारे लावतें, पंचाक्षरी सांगतात कीं, त्याला पिशाच्यानें झपाटलें आहे, इडळ लागली म्हणून त्यांचे गंडे, मालद्रोन्या, अंगारे सारखे चालले आहेत. मुलाच्या अंगावरून नानाप्रकारची सामुग्री उतरून टाकतें आहे. ज्योतिषी सांग-

तात कीं, त्याला ग्रहांची पीडा आहे. साडेसाती मागें लागली आहे. (डोळ्यांस पाणी आणून) लघवी होतांना पोराच्या सगळ्या अंगाला तिडका लागतात; पोर माझें माशासारखें तडफडत आहे. त्याच्या तोंडाची मोरी करून त्याला औषधें पाजतें आहें, आणखी तुम्हांला त्या काळ्याला नैवेद्य करायचें सुचतें काय? (मोठ्यानें ओरडून) हडळ लागली मुलाला! साडेसाती लागली!

तुकाराम—तूंच जिवंत हडळ आहेस आणखी साडेसाती आहेस, मग दुसऱ्या हडळीचा आमच्या घरांत प्रवेश होणार तरी कसा?

जिजाई—मी हडळ आणि तुम्ही खवीस. मी साडेसाती आणि तुम्ही शनैश्वर. माझा खेटर आडलाय त्या काळ्याला नैवेद्य करायला.

तुकाराम—नैवेद्य करूं नको आणखी माझ्या पांडुरंगाला शिव्याही पण देऊं नको.

जिजा०—शिव्या! नुसत्या शिव्यांनीं काय होतयं! कारट्याची तंगडी धरते एका हातांत आणि एका हातांत घेतें जोडा. पोरगं नेऊन त्याच्या पायांवर आपटतें आणखी चांगला सूड घेतें. नवरा माझा वेडा केला, आणखी कारट्याला मरूं घातला आहे. मुरदंगासारखें त्याचे पोट फुगलें आहे, त्याला लघवीला होत नाहीं. हातपाय गार पडले आहेत.

तुकाराम—माझ्या टाळक्यांत पाहिजे असल्यास पन्नास जोडे मार; पण देवावर जोडा उगारतेस! तत्काळ जळून जाशील. पोरगं दुवळांत ने, तुला काय पाहिजे तें कर, पण तो जोडा आण इकडे.

जिजाई—कारट्याला त्या काळ्यावर नेऊन आपटतें आणखी वर हा जोडा मारतें. (मुलाला फरफर ओढीत नेते तुकाराम धांवून जोडा हिसकावून घेतो. शिवाजीला हात धरून त्यास आपल्या शेजारीं आणून बसवितो. शिवाजी तुकारामाचे पायां पडून हात जोडून बोलतो.)

शिवाजी—महाराज तीनचार दिवस कीर्तन ऐकून या मनावर नानाप्रकारचे तरंग उद्भवूं लागले आहेत. गुरुदास्य करावें, संतसेवा करावी, माझ्या हातून कांहींच होत नाहीं. वैराग्य धारण करून वनांत

जाऊन इंद्रियांचें दमन करणें माझ्या हातून होत नाहीं. तीर्थयात्रा कराव्या तर मन शुद्ध नाहीं. व्रतवैकल्य करावें तर त्याचा विधि ठाऊक नाहीं. हृदयांत देव आहे म्हणूं, तर आपपरभेदाभेद मनांतून नाहींसा होत नाहीं. तात्पर्य, कांहींच कळत नाहीं, कांहीं हातून होतहां नाहीं, म्हणून महाराजांना केवळ शरणागत आहें. आपल्या पायाचा दास आहे.

तुकाराम—(शिवाजीचे पायां पडतो. शिवाजी अनमान प्रदर्शित करतो.) शिवाजी, आम्ही पंढरीचे वारकरी. आम्ही असें समजतों कीं, सर्वांभूतीं ईश्वर भरलेला आहे. म्हणून राव किंवा रंक दोन्ही आम्हांस सारखे. दोघांचेही आम्ही पायां पडतो. तुम्ही जवाहीर कशाला पाठविलें होतें ? आम्हा वैष्णवांना सोनें आणखी माती सारखीच आहे. धनद्रव्य गोमांसाप्रमाणें आहे. आमचा ठेवा कायतो पांडुरंग हाच आहे. तो आमचा पाठीराखा असल्यानें त्रिभुवनाचें राज्य आज आम्हीच करीत आहों. धन, सत्ता आणखी बळ यांत कायतो राजाचा थोरपणा, पण त्या तिहींतही आम्ही राजाहून श्रेष्ठ आहों. आमची इच्छा पूर्ण करणें असेल तर तुमच्या मुखांत नेहमीं हरीचें नाम असूं द्या. गळ्यांत तुळशीची माळ मिरवा. एकादशी व्रत करा. आणखी हरीचे दास म्हणवा. त्यांत आमचे चित्तास संतोष आहे (आपल्या गळ्यांतील एक माळ काढून त्याचे गळ्यांत घालतो. पडद्यांत दंगा होतो.

शिवाजी—तानाजी काय दंगा आहे ?

तानाजी—सरकार चाकणच्या ठाणेदाराकडून आपल्यास धरणें येऊन सुमारें दोन हजार पठाण घोडेस्वारांनीं आपल्या सभोंवतीं गराडा घातला आहे. प्रसंग आणीबाणीचा आहे आपण नेहमीं तुकाराममहाराजांचे कीर्तनास रात्रीचे येत असतों, याची पाळत ठेवून त्या ठाणेदारानें ही संधि गांठली आहे. या वेळी त्या पठाणांचे तोंडावर जाण्याकरतां सरकारांनीं मला आज्ञा द्यावी. माझा देह जमीनदोस्त होईपावेतों सरकारांनीं पंडितरावाच्या साह्यानें पुण्याचा रस्ता धरावा. दोन हजार पठाण, म्हणजे सरकाराला जबरदस्त वाटत असतील, परंतु स्वामींच्या

आशीर्वादानें आणखी सरकारच्या पायांच्या कृपेनें दोन हातांत पट्टे चढवून हजार पठाणांवर तुटून पडतों. शीर धडावेगळें झालें तरी माझें कबंध शेंदोनशें पठाणांच्या गर्दनी छाटील (जाण्याचें अवसान दाखवितो.)

पंडितराव—मीच पठाणाच्या अंगावर चालून जातों. तानाजीराव, तुह्मी महाराजांना संभाळून पुण्यास घेऊन जा. स्वामिकार्यीं देह लावण्याचे प्रसंग वारंवार येत नसतात. सरकारांनीं मला या वेळीं हें युद्धदान द्यावें, ह्मणजे या पंडितरावाच्या जन्माचें सार्थक झालें. अथवा तानाजीराव आणि मी आम्हीं दोघे चालून जातों. सरकारांनीं पुण्याचा रस्ता धरावा.

शिवाजी–तुमच्या स्वामिभक्तीची खातरजमा आज नव्यानें नाहीं. अनेक घोर प्रसंगीं तुह्मीं जीवाची तमा न धरितां तळहातावर शिरें घेऊन शत्रुवर तुटून पडलेले आहांत. दोन हजार पठाण कोणीकडे आणि तुह्मीं दोघे कोणीकडे ! तुमचे जीव बळी देऊन हा शिवाजी पळून जाऊन मराठ्यांच्या नांवाला काळीमा आणील, हें स्वप्नांतसुद्धां आणूं नका. मी आपल्या स्वतःच्या प्राणांपेक्षां तुमचे प्राण–माझ्या प्रत्येक चाकराचे प्राण–माझ्या प्रजेचे प्राण–लाखपटीनें अधिक किंमतीचे समजतों, अशी मनांत खात्री ठेवा. (तुकारामाचे पायां पडून) महाराज, आह्मांस जाण्याची आज्ञा असावी. माझ्याकरितां आपल्या जीवावर देवानें संकट आणूं नये अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. आपण पाहिजे असल्यास आमच्याबरोबर चलावें. प्रसंग फार कठीण आहे. (कांहीं पठाण व त्यांचे रिसालदार प्रवेश करितात.)

पहिला रिसालदार—यहि तुकारामका मकान् है. ह्यां सेकडो आदमी बैठे है. इसमे शिवाजी जिसने बिजापूर पादशाहाकी दौलत् लुटके मार्निग पादशहाके दौलत्मनूबनाहे वो कौंसा है मै क्या जाने. किल्लेदारका ये हुकूम् है के, शिवाजीकु बिलफेल कैद करना और फोरन हमारे तरफूले आना. मगर इसमे शिवाजी कौंसा खुदा जाने. क्यं भाई ! तुमारी राय् इस वक्त क्या हय् !

दुसरा रिसालदार—लाझेलवला ! खुदा जाने शिवाजी पाक सुरत् हय् या बत् सुरत हय्, लेकिन् उस्ताद शरीफ ये ताजूबकी बात्

हयू के चेहेरे एक सरीके मुजे नजर आते हयू. ये क्यां बला हयू! ये शिवाजी क्या वो शिवाजी क्या वो शिवाजी! अप सबकु कत्तल फरमाना. यदि मेरी राय् हयू. चलो समशेर हातमे लेके वैसाही हामला करेंगे.

पहिला रिसालदार—सबूर. जरासा ठेर जाव्.

तुकाराम—कोण हा आकांत! कोण घोर प्रसंग! पांडुरंगा, तूं या जगांतुन नाहींसा झालास काय? तुझ्या भक्ताचें कीर्तन ऐकणारावर परचक्र! देवा आजलागाईत तुझी जी एकनिष्ठपणानें सेवा केली त्याला काळोखी आणलीस. हरिकथेचें चांगलें फळ दिलेंस. याप्रमाणें भक्तांचा उद्धार करतोस काय? धिःकार असो अशा देवाला आणखी त्याच्या भक्तांना. या नेत्रानें शिवाजीला कत्तल करतांना पाहणें हेंच आमचें मरण! पांडुरंगा, तुला हें समजलें पाहिजे काय? इतकें तरी कशाला? भजनांत विक्षेप हेंच आम्हांला मरण. या तुकारामाचे किर्तनांत शिवाजी आणखी त्याचे जिवलग दोस्त तानाजीराव, पंडितराव यांची कत्तल होऊन या तुकारामाच्या नांवाचा बदनामीचा डंका सव दुनियेंत वाजण्यापेक्षां या तुकारामासुद्धां सर्वांच्या गर्दना छाटल्या जाऊंदे. आणखी ज्या ठिकाणीं भक्तांला आघाताचा वारा लागणार नाहीं त्या ठिकाणीं आह्मांस जन्मास घाल. शिवाजी राजे, कीर्तनांतुन उठूं नये अशी धर्मनीति आहे. तुह्मीं स्वस्थ असावें, देवाला भक्तांची लाज असली तर संकट दूर करील. तुह्मीं धर्मनिष्ट आहांत, शूर आहांत.

शिवाजी—आपल्या वचनावर भरंवसा ठेवून मी स्वस्थ आहें. मस्तकावर पर्वत कोसळला तरी डगमगत नाही. तशांतुन आज एकादशी आहे. आपल्यासारखे वैष्णवजन माझ्या संन्निध आहेत. या प्रसंगीं कीर्तनांत मरण आल्यास मी आपणांस भाग्यवान समजतों. तानाजीराव, पंडितराव, तुह्मीं अगदीं स्वस्थ बसा. (सर्व जातात. पश्चात् शब्द होतो " ए देख शिवाजी तुमारे सामने घोडेपर सवार होके तुमारे छातीपरसे चले जाता हयू. "

पहिला रिसालदार—(जोरानें) ओ देखो शिवाजी आपने सामने जंगी समशेर हातमे धरके घोडेपर बैठके भागता हयू पकडो उस्कु, चलो, दवडो. (पळत जातात.)

तुकाराम—आंधळ्या माणसांना प्रत्यक्ष सूर्य सुद्धां दिसत नाहीं तसा या पठाणांना शिवाजी कांहीं दिसला नाहीं. आज परमेश्वरानें शिवाजीमहाराजांना जीवदान देऊन या तुकारामाचा माथा उजळता केला. तुमची मातुश्री येथें येऊन तिनें आपल्या पोटच्या गोळ्याचे तुकडे तुकडे झालेले पाहिले असते, म्हणजे त्या पांडुरंगाच्या नांवाला काळोखीच लागली असती म्हणावयाची. तुकारामाचें नांव निघालें तर सचैल स्नान करावें, असा लोकांचा मह झाला असता. देव भक्तांचा कैवारी कसा असतो याचें हें प्रत्यक्ष उदाहरण पहा.

शिवाजी—महाराज, हा सर्व आपल्या पायाचा प्रताप आहे. चमत्कार कसा झाला हें मला कांहींच कळत नाहीं. आतां महाराजांनीं संत म्हणजे काय व तें पद धारण करण्यास कोण समर्थ होतो, त्याचप्रमाणें ब्रह्मज्ञान म्हणजे काय हें सांगावें.

तुकाराम—संतांचा महिमा वर्णन करण्यास असमर्थ आहे. तथापि मूल जसें बोबड्या भाषणानें बापाच्या जिवाला समाधान उत्पन्न करितें, तसा आपणही संतांचा महिमा जाणण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांच्या पायांच्या कृपेनें आपल्यास संतांच्या स्वरूपाचें थोडें तरी ज्ञान होऊन बापाप्रमाणें संतांनाही आपल्या कृतीचें समाधान वाटेल.

शिवाजी—महाराज, संतांचें स्वरूप कसें असतें? आपण त्यांना कसें ओळखावें? पुष्कळ कवित्व केलें किंवा संतांच्या कुळांत जन्म असला, तर तो संत होईल किंवा नाहीं?

तुकाराम—पुष्कळ कवित्व केल्यानें किंवा संतांचा आप्त असल्यानें तो संत होत नाहीं. हातांत झोळी घेऊन दारोदार 'भिक्षांदेही' केल्यानें, भस्माचें उद्धूलन केल्यानें, माळा-मुद्रा धारण केल्यानें, ईश्वरास न ओळखतां नुसत्या वेदपठणानें, सर्वसंग परित्याग करून रानोरान भटकत फिरल्यानें संत होत नाहीं. ज्यानें आपल्या देहावर तुळसीपत्र ठेविलें, जे देहाच्या ठिकाणीं उदास, ज्यांना कशाची आशा नाहीं, नारायण हाच ज्यांचा विषय, ज्यांचें आई, बाप, बायका, पोरें, धन, दौलत यांचे ठिकाणीं मन नसतें परंतु एक परमेश्वराकडे ज्यांचा हेतू गुंतून राहिला आहे, जे कायावाचामनेंकरून तृप्त होऊन नामस्म-

रणानें डुलत आहेत, जे देहींच विरक्त, उदास, आणखी ज्यांना विषयांची आठवण नाहीं तेच संत.

शिवाजी—ब्रह्मज्ञान कशाला म्हणावें महाराज ?

तुकाराम—(हांसतो.) शिवाजी, ब्रह्मज्ञान असें जर एका घटकेंत समजूं लागलें तर वेद, शास्त्रें, ब्रम्हज्ञानाच्या पुढें कुंठित कां झालीं असतीं ? ब्रह्मज्ञानाचे प्राप्तीकरितां शास्त्रांचें अध्ययन करतात, जप करतात, तप करतात, तीर्थयात्रा करतात. याचकरतां व्यासांनीं भागवत केलें. असो, तुमची इच्छा आहेच तर मी आपल्या अल्प मतीप्रमाणें सांगतों.—ममतेचा मळ अंगाला लागूं देऊं नये. निरिच्छ असावें. पांडुरंगाचे ठिकाणीं मन निश्चळ असावें. इंद्रियाचा जय, वासनेचा क्षय, सूर्य जसा रसाचें शोषण करतो परंतु गुणदोष जसे त्याच्या अंगीं जडत नाहींत, त्याप्रमाणें सर्वांवर समत्व राखणें. कोणाविषयीं आपपरभेदाभेद नाहीं. मनांत कोणत्याच गोष्टीचा संकल्प येत नाहीं. आणखी मनांत किंचितसुद्धां गर्व नाहीं. नेहमी आनंदि आणि प्रसन्नवृत्ति असावी यालाच अद्वैत खरें ब्रह्मज्ञान ह्मणतात, बाकी सर्व अनुभवावांचून बडबड. लोका सांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडे पाषाण. श्री रामदासस्वामी यांचे ठायीं हें ज्ञान पूर्णपणें वसत आहे. तुह्मीं त्यांची सेवा करावी, ह्मणजे तुह्मांस ब्रह्मज्ञानी ह्मणतील. पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, आज हा किल्ला घेतला, उद्यां त्या किल्ल्याला शह दिला, आज विजापुरावर हल्ला केला, उद्यां दिल्लीवर डाला फिरविन्या, घे, मार, पकड, लूट, जाळ, उडव फन्ना. अटकेवर झेंडा फडकावीन. हिंदुपद् बादशाहीची टोलेजंग इमारत उभारीन म्हणून ज्याचे बाहु स्फुरण पावत आहेत, अंगीं पहिल्या पंचविशीची मरज्वानी, सौंदर्य मदनासारखें, आणि अर्जुनाप्रमाणें पराक्रम, अशा पुरुषाच्या हातून निष्पाप शारीरतप घडून तो आपल्या देहाचें सार्थक कसें करणार ! चित्तवृत्ति एकाग्र होऊन ईश्वरमय होऊन जाणार कशा !

शिवाजी—महाराज, मला आतां काय करावें तें सुचत नाहीं. मी अगदीं अंध झालों, पंगु झालों, माझ्या मनाला शांतता उत्पन्न करा.

तुकाराम—या सुंदर शरीराची उद्यां वाळून कांचरी होईल.

पचविशी गेली, चाळिशी गेली, दाढी पांढरी झाली, दांतवाडी ओस पडली, नाकपूर वाहूं लागलें, कानपुराचे वेशींत दट्टे मारले, हातापायांच्या काड्या होऊन कमळाप्रमाणें नेत्र अंध झाले; मग आपल्या हातून काय होणार ! अंतीं आपल्यास कोणी सोडविणार नाहीं. ज्या राजधानींत सात कोट घरें शुद्ध कांचनाचीं असून जिला समुद्राचा वेढा होता. जिच्या संरक्षणाकरितां मदोन्मत्त निशाचर, ज्या राजाची कामाची शांति करण्याला ऐशीं हजार स्त्रिया तयार, ज्याची पट्टराणी मंदोदरी, इंद्राला पादक्रांत करणारा ज्याचा पुत्र, कुंभकर्णासारखा बंधुवर्ग, ज्याला चौदा चौकड्यांचें आयुष्य, ज्याचे घरीं तेहतीस कोट देव राबत होते, अशा रावणाबरोबर एक कवडीसुद्धां गेली नाहीं. त्याचा प्रचंड देह कधींच धुळीला मिळून जाऊन त्याजवर घोर जंगल माजलें आहे (शिवाजी तुकारामाचे पायावर मस्तक ठेवून जाण्याची परवानगी घेतो. तुकाराम उठून जातो.)

शिवाजी—वत्स आपलें काम झालें. आतां राज्यप्राप्तीची गरज राहिली नाहीं. शत्रूचें पारिपत्य करून गड, कोट, किल्ले घेण्याची आतां जरूर राहिली नाहीं. संसारापासून अलिप्त झालों. सर्वसंग परित्याग करून आतां वैराग्य धारण करणार. या भूषणांची, या मौल्यवान् वस्त्रांची आतां जरूरी नाहीं. तानाजी संभाळा आतां आपली ही तरवार. घ्या हीं आपलीं वस्त्रें-भूषणें. तुमची आमची हीच भेट. आतां संबंध उरला नाहीं. (वस्त्रें भूषणें काढून फेंकून देतो,) आम्ही श्रीरामचंद्राप्रमाणें राज्याचा त्याग करून वनांत जाणार. झालेली हकीकत मातुश्रीस निवेदन करा.

तानाजी—महाराज, हें काय ! आह्मांस कोणाचे स्वाधीन करतां ! मराठ्यांच्या गादीचा मालक कोण ? चाललांत कोठें ? आह्मी जाऊं देणार नाहीं.

पंडितराव—महाराज, कापराच्या राशीवर ज्याप्रमाणें अग्नि ठेवावा त्याप्रमाणें मराठ्यांच्या वैभवाचा कळस केलात. आह्माला कोणी त्राता नाहीं. गोब्राह्मणांला कोणी या जगांत त्राता नाहीं. आम्ही आपलीं लेकरें, आपल्याशिवाय आमचे प्राण वांचणार नाहीं

आम्ही हीं महाराजांशिवाय आमचीं काळीं तोंडें घेऊन मातुश्रींकडे जाणार नाहीं, आम्ही आपल्यास जाऊंच देणार नाहीं मातुश्रींपर्यंत चलावें, नंतर जावें.

शिवाजी—(हंसतो) तुकाराममहाराजांचे उपदेशाप्रमाणें ही काया ब्रह्मरूप करणार. तुमच्या भाषणाचा विचार करण्यास मन जागा देत नाहीं. आम्ही चाललों . (तानाजी व पंडितराव यांना लोटून जातो.)

तानाजी—हाय हाय ! गेले महाराज आमचा त्याग करून. पार दिसेनासे झाले. तुकाराममहाराज, हें काय केलेंत ! फिरून आमचे महाराज आले नाहींत तर या तरवारीनें आम्ही आपल्या माना सपासप उतरून घेऊं. पंडितराव, चला आपण महाराजांच्या मागोमाग जाऊं. (जिजाई, सईबाई, रंगू, गंगू, वगैरे प्रवेश करितात.)

जिजाई—तानाजीराव, पंडितराव, शिवबा कोठें गेला ? कोठें आहे माझा बाळ ? तुमचीं तोंडें अशीं हिरमुसलेलीं कां ? तुम्ही असे रडतां कां ? बोला लवकर. त्याला मोंगलांनीं धरून नेला कां ? धीर निघत नाहीं. कांहीं तरी विपरीत गोष्ट घडून आली आहे.

सईबाई—माझ्या काळजानें ठाव सोडला, स्वारी इथें दिसत नाहीं. तानाजीराव कसाही प्रसंग आला तरी न डगमगणारे. असें असून तो सुद्धा रडतो आहे ! काय माझ्या कपाळीं आहे कोण जाणे ? आई अंबाबाई, आम्हांला या संकटांतून पार पाड.

तानाजी—आईसाहेब, महाराजांनीं राज्याचा त्याग करून वनवास धारण केला. आताच आम्हांला सोडून विदेही होऊन तपश्चर्या करण्याकरितां अरण्यांत गेले, व पुनः आतां परत येणार नाहीं म्हणाले. आम्हांला तुमचे स्वाधीन केलें आहे. राज्य नको, संसार नको, आईबापाची, कुटुंबाची गरज नाहीं, अशी त्यांची वृत्ति बनून गेली आहे ! आम्ही आतां काय करावें ? तुकाराममहाराजांचे उपदेशानें त्यांना राज्याचा व संसाराचा वीट आला. ते ईश्वरभजनीं लागले.

जिजाबाई—हाय हाय ! मला आतां आई म्हणून गोड हाक कोण मारील ? माझ्या पोटीं एकच पुत्र तोही विरक्त होऊन वनांत गेला. त्याच्या पोटीं एक मूल सुद्धां नाहीं. कोणत्या रीतीनें मीं आपलें समाधान करावें ? मी अंध झालें. शिवाजींशिवाय पंगू झालें. माझी आंधळ्याची काठी परमेश्वरानें हिसकून घेतली. रामा, तूं जसा वनवासास गेलास, दशरथानें जसा राम राम करून प्राण सोडला; तसा विजापुरास ही हकीकत समजली म्हणजे शिवाजी शिवाजी करून प्राण टाकतील ! माझ्या लडक्या, आणखी मी कशाला जगतें ! रामाच्या वियोगानें कौसल्येचें अंतःकरण जसें व्याकूळ झालें, तसें शिवराया या तुझ्या आईचे अंतःकरणाला तापलेल्या लोखंडाच्या सांडसानें कोणी डागण्या देत आहे असें वाटतें. एकदां तरी मला येऊन भेट. मला तुझ्या गळयास मिठी मारूं दे, तुझें तोंड कुरवाळूं दे, मी आतां जगत नाहीं. (मूर्च्छा येऊन पडते.)

सईबाई—हें मी काय पहात आहे ? सूर्य मावळल्यावर त्याची प्रभा मागें रहाते काय ? त्याच्या खेरीज या जगांत सर्वत्र अंधार दिसतो आहे. भेट सुद्धां झाली नाहीं. भेटीची आशा राहिली. ते माझा प्राण ! ते आत्मा, मी कुडी ! प्राण गेल्यावर शरीरांत काय आहे ? तें धरणीवर पडणारच. आतां विवेक होत नाहीं. जिकडे जाणें झालें आहे तिकडेच आतां मी जातें. (तानाजी, पंडितराव, रंगू, गंगू, दुःखानें हातावर कपाळ टेंकून बसतात. सर्वांचें लक्ष चोरून सईबाई वनांत निघून जाते.)

प्रवेश ४ था.

स्थळ—वाघोली येथील रामेश्वरभटाचें घर.

(तुकाराम प्रवेश करितो.)

तुकाराम—(एकीकडे) आलोंच आपण वाघोली गांवांत. रामेश्वरमहाराजांचें हेंच घर. वाघोलीचे पाटलानें देहूचे पाटलास अशी

ताकीद-चिटी पाठविली आहे कीं, तुकाराम रामेश्वरभटजीस शरण आल्यास बरें, नाहींतर त्याजला देहूंतून हाकून द्यावें. ब्राह्मणाला शरण जाण्यास हा तुकाराम एका पायावर तयार आहे-(रामेश्वर-भट, मंबाजी गोसावी व दोन संन्यासी प्रवेश करितात, तुकाराम त्यांना नमस्कार करितो.)

रामेश्वर—कायरे तुकाराम, तुला देहूच्या पाटलानें ताकीदपत्र दिलें किंवा नाहीं ?

तुकाराम—होय महाराज, दिलें म्हणूनच आपल्या चरणाचें दर्शन घेण्याकरितां आलों. आपण सर्व वर्णांत श्रेष्ठ, मंत्रविद्येचें माहेरघर, तपश्चर्येची केवळ मूर्ति, सर्व तीर्थांचें आदिदैवत, वेदांचें केवळ कवच, समुद्राचें आचमन करणारे, आपली चरणमुद्रा प्रत्यक्ष भगवान आपल्या वक्षस्थळावर भूषण म्हणून धारण करितात, असे आपण परमपूज्य आहांत, तेथें हा तुकाराम आपली आज्ञा कशी मोडणार ? देहूच्या पाटलानें मला आपली भेट घेऊन देहूंत राहण्याची परवानगी घेऊन ये म्हणून ताकीद केली आहे.

मंबाजी—आतां कसा मऊ आला. हेंच जर आम्हीं सांगितलें असतें तर आला असता का साधुबोवा ? आज कोठें, गेले भामनाथावर; आज कोठें, गेले पंढरीला, गेले आळंदीला. पाटलाकडून जेव्हां कान पिळले गेले तेव्हां आले आतां शुद्धीवर. सोनाराकडून कान टोंचला गेला पाहिजे.

सदानंद—यावेळीं यानें तर ब्राम्हणांची स्तुतिच केली. बाकी आम्ही ब्राह्मण तसेच आहोंत. कांहीं कमी नाहीं. याला आतां चांगली शिक्षा झाली पाहिजे.

नित्यानंद—आतां स्तुति केली यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ती खरी नव्हे. देहूच्या पाटलानें गांवांतून हाकून दिला म्हणून ही स्तुति आहे. आजपावेतों रामेश्वरमहाराजांचे दर्शनास नाहीं कधीं आलांत ?

रामेश्वर—कायरे तुकाराम, तूं कीर्तन करतोस, कवित्व करतोस, तुझ्या कवित्वांत श्रुतिस्मृतींचे अर्थ उमटतात. तूं जातीचा शूद्र, कुळ

वेदोक्त मार्गांचा अधिकार नाहीं. तुझें करणें शास्त्रविरुद्ध आहे. तूं आणखी तुझें कीर्तन ऐकणारे श्रोते उभयतां नरकांत जाल.

तुकाराम—हे दोन्ही यतिमहाराज आमचें कीर्तन ऐकावयास आले होते, यांना तरी नरकयातना देऊं नका.

नित्यानंद—कर्ममार्गाचा उच्छेद करण्यास प्रवृत्त झालांत काय! नाममहात्म्य प्रतिपादून करून भोळ्या भाविक जनाला भ्रष्ट करीत असतां काय!

सदानंद—कितीएक लोक जातीचे ब्राह्मण, परंतु या तुकारामाच्या जे आहेत ते पाया पडतात. हा कांहीं त्यांना नको म्हणत नाहीं. आम्हीं लोहोगांवीं हा कीर्तन करीत असतां प्रत्यक्ष पाहिलें.

मंबाजी—आतां ब्राह्मण पायां पडायाला लागले तर शूद्रांचें बरेंच झालें. निदान तुकोबाचें तरी बरेंच झालें आहे. तुकोबा आतां ब्राह्मण बनत चालला आहे. कांदे लसूण उघड उघड खात नाहीं. ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगतो, मुद्रा लावतो, माळा घालतो, आमच्या देऊळ नुसतें बंड माजविलें आहे. जो उठतो तो तुकाराम तुकाराम करतो. आणखी मी मंबाजी बसलों कोकलत.

रामेश्वर—जातीचा कुणबट, ज्ञानशून्य असतां उगीच पाखांड मत माजविलें आहे काय! आतां देहूचा पाटील गावांत तुला कोणाला भिक्षा तरी घालू देईल काय!

तुका०—म्हणूनच आपल्याला मीं शरण आलों आहें. देहूंत राहण्याकरितां नव्हे, पण आपण ब्राह्मण आहांत म्हणून. आतां महाराजांची काय आज्ञा आहे!

रामेश्व०—आजपासून तूं कवित्व करूं नये अशी आमची तुला आज्ञा आहे. (तुकाराम हंसतो.) दांत काढायला काय झालें! तुला थट्टा वाटली काय!

तुका०—आपण अपरसूर्य ब्राह्मण आज्ञा करितां त्यापेक्षां आजपासून कवित्व करणें सोडून देतों. परंतु आजपावेतों ज्या कविता केल्या आहेत त्यांची वाट काय! श्रीपांडुरंगानें स्वप्नांत येऊन आज्ञा केल्यावरून आजपावेतों कांहीं तरी कवितारूपानें बडबड केली. (सचिंत उभा राहतो.)

मंबाजी—हें सांगण्याची कांहीं गरज होती का ? पण लोकांना दिसलें पाहिजे कीं, हाच कायतो पांडुरंगाचा भक्त ! पांडुरंग याच्या स्वप्नांत येत असतो ! हे मोठे साधुच पहले कीं नाहीं ! माझ्या नाहीं स्वप्नांत पांडुरंग येत तो ? प्रत्यक्ष रामेश्वरमहाराज यांच्यासुद्धां स्वप्नांत पांडुरंग येऊन कांहीं चमत्कार दाखवीत नाहीं. इतकें कशाला ? याचे अभंग आपण आतां नाहींसे करणार आहात, मग पांडुरंगानें यावें कीं नाहीं आपले स्वप्नांत ? अहो, सगळ्या थापा. त्याखेरीज याचें ढोंग माजणार कसें ? बरं तें असो (रामेश्वरास व दोघां संन्याशांस एका बाजूला करून) काय, आतां केलेल्या अभंगांच्या वह्यांचें काय करितां ?

नित्यानंद—मला वाटतें जाळून टाकाव्यात.

सदा०—जाळूं नयेत. त्यांत श्रुतींचे अर्थ आहेत. पुरून टाकाव्यात.

मंबाजी—मला वाटतें यानें हातकलम करून द्यावा. पुढें अभंग करणार नाहीं अशी पांडुरंगाची शपथ घ्यावी. मग रामेश्वरमहाराजांना जसें वाटत असेल त्याच्याबाहेर आम्ही नाहीं.

रामेश्व०—बस्स. हेंच करावयाचें. तुकाराम, ज्याप्रमाणें जैमिनीनें केलेलें भारत व्यासानें बुडवून टाकलें, अथवा श्रीशंकराचार्यांनीं ज्याप्रमाणें जैनमताच्या ग्रंथांना जलसमाधी दिली, त्याप्रमाणें आम्ही तुझे आजपावेतों केलेले सर्व ग्रंथ पाण्यांत बुडवून टाकणार. तुझ्या अभंगांच्या वह्यांचें एक गाठोडें कर. त्याच्यावर वर आणि खालीं चांगल्या मोठाल्या दगडी चिपा घालून त्या इंद्रायणीच्या डोहांत बुडवून टाकल्याबद्दल देहूचे पाटलाचा आम्हांला दाखला आणून दाखीव.

मंबाजी—ठीक, ठीक, उत्तम आहे.

तुका०—पण महाराज जैमिनीच्या कवितेंत एक अश्वमेध ग्रंथ व्यासानें राखिला. जैनमताचे ग्रंथांत आचार्यांनीं अमरकोश ठेविलेला आहे.

मंबाजी—गुलामाची माहिती बघा कशी आहे ती. जातीच्या शूद्र पण माहितीनें आम्हा ब्राह्मणांना खालीं पहायला लावील. खरोखर मलासुद्धां आजपावेतों माहीत नव्हतें कीं व्यासानें कोणता ग्रंथ राखला आणखी शंकराचार्यांनीं कोणता ग्रंथ राखला !

रामेश्वर—तुकाराम, तुझें म्हणणें काय आहे यावर ?

तुकाराम—विनंति म्हणून इतकीच कीं, श्रीकृष्णाची बाळक्रीडा आणि नाटाचे अभंग एवढीं दोन प्रकरणें राखण्याची आज्ञा व्हावी.

रामेश्वर—तें कांहीं होणार नाहीं. सर्व ग्रंथ इंद्रायणीचे डोहांत बुडवून टाकावे अशीच आमची आज्ञा आहे. चला आतां आपण पुण्यास नागनाथाचे दर्शनास जाऊं.

(तुकारामाशिवाय सर्व जातात.)

तुकाराम—ॐ तत्सदिति सूत्राचें सार। कृपेचा सागर पांडुरंग। १
हरिः ॐ सहित उदत्त अनुदत्त। प्रचुरीस्वरासहित पांडुरंग ॥ २ ॥
गोब्राह्मणाहिता होऊनि निराळे। वेदाचें तें मूळ तुका म्हणे ॥ ३ ॥

अशा पांडुरंगाच्या नामाला हे ब्राह्मण वाईट म्हणतात. असो; ब्राह्मणांना तरी त्यानेंच बुद्धि दिली ह्मणायची. संन्याशाचें सोंग वाटेल त्याला साधतां येईल, परंतु विवेकानें अंग कसें दाखवितां येणार ? पांडुरंगाची आपल्यास अशी आज्ञा आहे कीं, आजपावेतों केलेले अभंग इंद्रायणींत नेऊन बुडवावे. त्याप्रमाणें आतां घरीं जाऊन प्रथम हें काम केलें पाहिजे. परंतु पांडुरंगा तुझ्यावांचून आणखी कोणाचें वर्णन त्या अभंगांत केलें असेल तर माझी जीभ झडून जावो. तुझ्याखेरीज इतरांवर, स्त्रीपुत्रांवर, घरादारांवर अथवा द्रव्यावर जर मनंकरून आवड धरली असेल, तर ह्या माझ्या शरीराचे शतशः तुकडे तुकडे होवोत. तुझ्याखेरीज प्रेमानें इतराला अवलोकन केलें असेल तर या नेत्राच्या खाची होवोत. आणखी या कानांनीं तुझ्या नामामृताचें श्रवण केलें नसेल तर मी जन्माचा बधिर होऊन जावो. असो ब्राह्मणांची आज्ञा तीच तुझी आज्ञा असें मी समजतों. आणि आज्ञेप्रमाणें वह्या पाण्यांत बुडवून टाकतों. (झपाट्यानें निघून जातो.)

अंक तिसरा.

प्रवेश १ ला

स्थळ–तुकारामाचें घर.

(सुंदराजी प्रवेश करते.)

सुंदराजी—आह्मा स्त्रियांपुढें पुरुषांचें कांहीं चालत नाहीं. आम्हांला पुरुष आपले सामान्य समजतात, परंतु आह्मीं म्हणतों आमच्या इतकें थोर कोणीच नसेल. तारुण्य आणि स्वरूप हीं जर आम्हांस अनुकूल असतील, तर आह्मी इकडची दुनिया तिकडे करूं. मोठमोठ्या राज्यांच्या उलथापालथी करूं आमच्या प्राप्तीकरितां आजपावेतों कितीएक लोकांचे खून झाले असतील, कितीएक लोक आपल्या आई बापांना, बायकामुलांना, घरादारांना, इष्टमित्रांना किंवा राज्यवैभवाला सुद्धां आंचवले असतील. पतंग जसा दिव्याच्या जोतीवर झडप घालतो तसे कामी तरुण पुरुष, विषयवासना तृप्त करून घेण्याच्या लालसेनें आमच्याशीं लगट करतात. पतंगाचा जसा परिणाम आपला सर्वस्वी नाश करून घेण्यांत होतो तसाच विषयी पुरुष आमच्या संगतीनें आपल्या जीविताला आंचवतो. या तुकारामाची कथा काय ! जराशी गालांत हंसून थोडासा मुरका मारून चंचल अशा दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहिलें कीं त्याच्या वैराग्याचें पाणी होऊन जाईल. कुत्र्याप्रमाणें माझ्यामागें मागें सुंदराजी सुंदराजी करीत हिंडायला लागेल. विश्वामित्र गेला कीं नाहीं कुत्रें होऊन मेनकेच्या मागें ! सांब लागले कीं नाहीं भिल्लिणीच्या मागें ! हेंच तुकारामाचें घर. तो देवळांतून घरीं येत असतां मी पाळत ठेवून त्याच्या मागोमाग चोरा प्रमाणें आलें. (घरांत प्रवेश करते.) स्वारी चांदण्यांतच घोंगडीवर बसली आहे वाटतें. अगबाई, मला यानें पाहिलें वाटतें ? काळजांत कसें धसस होत आहे. माझें तोंड कां कोरडें पडलें बरें !

तुका०—कोण आहे तिकडे? (जोरानें) कोण आहे बोलत कां नाहीं?

सुंदराजी—म्हटलें मी आपली—

तुका०—म्हणशी कोण?

सुंद—मी आपली सुंदरी आहे. (हळूच) कांहीं नाजुक काम आहे, म्हणून इतक्या रात्रीं आलें. दिवसा कांहीं आपली भेट एकांतांत होत नाहीं म्हणून मुद्दाम रात्रीं आपल्या कीर्तनास येऊन इतका वेळ जागून आपल्या मागोमाग आपल्या घरीं आलें.

तुका०—पण अहो बाई, तुमचें काम काय आहे?

सुंद०—पण इथें कोणी दुसरें तिसरें आहे का?

तुका०—तुमचें काम काय आहे एवढ्या रात्रीं?

सुंद०—पण जिजाई, तुमची बायको कदाचित्—

तुका०—काय तुमचें तिचें भांडण झालें होय? ती फार भांडखोर आहे.

सुंद०—तशांतला कांहीं प्रकार नाहीं. तुम्ही चालीं बसा, मी सांगतें. (मुरका मारून) पण किनाई बाई, मला बोलायची लाज वाटते.

तुका०—(एकीकडे) या बाईच्या एकंदर आचरणावरून ही गैर चालीची दिसते. इतक्या रात्रीं येथें येण्याचें कांहींच कारण नाहीं. हिचें नाजूक काम माझ्याबरोबर कशाचें आलें आहे? नको, स्त्रियांची संगत नको! त्या लाकडाच्या आणखी दगडाच्या असल्या तरी सुद्धां मनाला भूल पाडतील. मग जीवंतच असल्या तर काय नाहीं करणार? शुकाचार्यानें रंभेची निर्भर्त्सना करून जेव्हां तो तपास गेला तेव्हां आम्ही होतों. (उघड) बाई, तुम्ही कां आलांत तें मी समजलों. पण तुमचें काम माझ्या हातून—

सुंद०—आपण असे निसटून जाऊं नका. स्त्रीहत्येचें पातक भ्रूणहत्येचें पातक आपल्या कपाळीं आदळणार आहे. तुम्हाला मी सांगावें असें नाहीं. तशांतून आपल्या ठिकाणीं हें मन इतकें जडलें आहे कीं, रात्रंदिवस आपलें ध्यान करण्यांत हें मन आणखी हें शरीर वर्क होऊन गेलें आहे. माझ्या मनाप्रमाणें मोह पडून आलां नाहीं तर मी कांहीं जीव ठेवणार नाहीं.

तुका०—जीव ठेवणार नाहीं ? शाबास. कामाचा तडाखा जबर आहे. ब्रह्मदेवानें आपलें डोकें गमावलें. रावणदुर्योधनांनीं आपलीं राज्यें धुळीस मिळविलीं. पराशरानें दिवसा ढवळ्या अंधकार पाडून धीवरकन्येचा उपभोग घेऊन आपली तपश्चर्या भ्रष्ट केली. इंद्रानें सर्व शरीराला भगेंद्रें पाडून घेतलीं आणि वालीसुग्रीवाची कुस्ती होऊन तींत रामचंद्रानें वालीला ठार केलें. कामक्रोधाची ही जोड. गोळी प्रतिरूतांत आहे. ज्ञानाच्या ठेवीवरचे हे भुजंग आहेत. भजनमार्गांतले जीव घेणारे हे मारेकरी मांग आहेत. यमाजी भास्कराच्या दरबारांत यांचा मानमरातब मोठा असून ते याचे मोठे प्यारे दोस्त आहेत. या दुष्टांना जर भूक लागली तर ते या विश्वाचा एकच घास करतील. शांतिरूप पतिव्रतेला यांनीं लुटलें. मायारूप मांगिणीला शृंगारून तिच्याकडून साधुसमुदाय विटाळून सोडला. हे शरीराला जडलेले, आणि जीवाला खिळलेले आहेत, पण ब्रह्मादिकांनां सुद्धां सांपडत नाहींत. असें जरी आहे तरी त्यांच्याशीं झालेल्या लढाईंत पुष्कळ विजयश्रींचीं निशाणें फडकावितही पण आलेले आहेत. भीष्माचार्य, शुकाचार्य, वज्रदेही हनुमान-एकंदरींत देव तरी आपलीं कसोटी पहात असतो. बाई, तुमच्या नवऱ्याचें नांव काय बरें ?

सुंद०—(एकीकडे) हा अगदींच भोळा हो ! हो आम्हांला कोठें नवरा बोलला आहे कीं, काय ! आह्मी बोलून चालून वेश्या ! आम्ही रूपाकडे पहात नाहीं, वयाकडे पहात नाहीं, गुणाकडे पहात नाहीं. जो अधिक पैसा देईल तोच आमचा यजमान त्याचें मात्र आमच्यावर खरें प्रेम. पण आमचें प्रेम तिसऱ्यावरच. आह्मी दाखवूं एक आणि करूं एक. (उघड) मला बाई सांगायची लाज वाटते. पण खरेंच सांगूं कां ? आजपावेतों मी पुष्कळ यजमान केले; परंतु आजपासून मीं कायावाचामनानें पहिल्यानें आपल्यासच वरिलें आहे.

तुका०—तूं का वेश्या आहेस का ?

सुंद०—होय महाराज.

तुका०—मग तर फारच सोंवळी. सर्व जगांत सोंवळी !

अगदीं वेशीवरचा आरसा. वाटेल त्यानें येतां जातां तोंड पहावें. तुला तुकारामच कशाला हवा ? तूं वेश्या आहेस हें पाहून मला इतका आनंद झाला आहे कीं, बोलायची सोय नाहीं. प्रथम मला असें वाटलें कीं, कोणा मराठ्या सरदाराची बायको आहे कीं, एखाद्या वेदज्ञ ब्राह्मणाची आहे ! कोणाच्या कपाळीं हें असलें रत्न पडलें आहे कोण जाणे, कीं नवऱ्याला धाब्यावर बसवून आपण चालली रात्रीचे गुंगारे मारायला. कायहो पशुंन आणि तुमच्यांत काय भेद ?

सुंद०—मला नाहीं भेद समजत.

तुका०—बरोबर आहे, नाहींच समजणार. कारण आज-पावेतों रस्ता पशूंचाच धरलेला आहे. पण मला वाटतें तुमच्या-पेक्षां पशु बरे. नेमलेला ऋतु आणि आधाशीपणा कमी. (रागानें) ऐन तारुण्याच्या भरांत आलेले, ज्यांनीं देशहिताच्या मर्दुमकीचीं कामें शेंकडों करून आपलें नांव अजरामर केलें असतें, किंवा हरिचरणीं लीन होऊन ज्यांनीं आपल्या देहाचें सार्थक केलें असतें, अशा पुरुषांची तुह्मी वेश्या थोड्याशा पैशाच्या लालचीनें आणि शरीराला सुख व्हावें म्हणून राखरांगोळी करतां. तारुण्याला करपवून टाकणाऱ्या, वीरश्रीला नष्ट करणाऱ्या, कुलवान आणि तरुणांना भ्रष्ट करणाऱ्या, आयुष्याचा मोड खोडून टाकणाऱ्या, वैराग्याचा भडका उडवन देणाऱ्या, कुलस्त्रियांचा तळतळाट घेणाऱ्या—

सुंद०—हें काय पण बाई, मला काय म्हणून शिव्या ? मी सांगतेंना कीं आजपासून सत्याचरणानें चालणार म्हणून. आजपावेतों झालेलें पाप विसरून जातें. येथून पुढें नवीन कर-णार नाहीं.

तुका०—शेणाची बनविलेलीं चित्रें, नारळ वगैरे सोनेरी रुपेरी मुलामा दिलेलीं जत्रेमध्यें विकायाला येतात, पण त्यांत कांहीं चोखें सांपडतें काहो ? नारळ फोडला कीं आंत शेण. तशी तं मर्वां वृत्ति. वरचा तेवढा टाकमटिकला पाहून घ्यावा. आंतमध्यें

त्या मारळाप्रमाणेंच. असो. आम्हाला काय करावयाचें आहे. आम्ही वैष्णव असे नाहींत. तुम्हांला आम्ही भुलणार नाहीं. सुंदर स्त्रिया आम्हांला आस्वलीप्रमाणें दिसतात. शुकाचार्यांसारखे वेदपुरुष परस्त्रीला मातोश्रीप्रमाणें समजतात हें खरें, परंतु अप्सरेच्या सौंदर्यानें आपण कदाचित् मोहित होऊं म्हणून डोळे मिटवून घेतात. पण हा तुकाराम डोळे उघडे ठेवून तुला असें सांगतों कीं परस्त्रीला मी रुक्मिणीसमान समजतों. केव्हां आपली स्वारी आतां परत जावी. आपल्याला माझ्याशिवाय या जगांत थोडे का पुरुष आहेत ? आम्हाला विषयाचा विसर पडून गेलेला आहे. आम्ही कीर्तनानें शुद्ध झालों आहों ? समजलें सुंदराजी ? (तुकारामाची बायको हातांत केरसुणी घेऊन येते. सुंदराजीचे दोन्ही हात आपल्या हातांत धरते व केरसुणीनें मारते.)

जिजाई—समजलें का सुंदराजी उंदराजी इतक्या रात्रीं तुला माझ्या घरीं येण्याचें कारण काय ? बरें आलीस ती आलीस, आणखी मी यांची लग्नाची बायको धडधडीत उरावर जीवंत असतां "माझें लोढणें गळ्यांत अडकवा," म्हणून त्याला गळ घालावयाला तुला लाज नाहीं वाटत ? शंभर मारून एक मोजावा या किंमतीचें तूं सांडकं. तुला या जिजाईचा तडाखा ठाऊक नाहीं वाटतें ? (एकीकडे) उगीच मी आपली मघांपासून तोंडांत बोट घालून लक्ष देऊन ऐकत आडबाजूला उभी आहें; कांहीं तरी मेली लाज ! (तिला केरसुणीमारते) येशील का पुन्हां माझ्या घरीं ? पाहिजे का तुकाराम ? पाहिजे का तुकाराम ?

सुंद—नको, नको, नको. मला जीवंत जाऊं दे म्हणजे झालें. तुझ्या पायां पडतें. आतां तुझ्या घरीं कधीं येणार नाहीं. मला चांगली अद्दल घडली.

जिजाई—कां बरें ? कां ? कायावाचामनानें तुला माझा नवरा आवडला आहेना ? मग दे त्याच्यासाठीं प्राण. माराला कां भितेस ?

(तुकाराम सोडविण्यास धांवतो. पडदा पडतो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ–मंबाजीचें घर

(मंबाजीबुवा व सुंदराजी समोरासमोर प्रवेश करितात.)

सुंद०—मारलें हो त्या आक्काबाईनें! तुमच्या पायीं मला विनाकारण मार मात्र बसला.

मंबाजी—तुझे हात का कोंकणांत गेले होते वाटतें! खाऊन खाऊन बोकयासारखी माजलीस मात्र? तूंही दोन तडाखे जिजाईला मारावयाचे होतेस. आजपावेतों कसब करावयाचा धंदा करून यःकश्चित् तुकाराम तुझ्यानें वळला नाहीं. तूं आपल्या जातीला खालीं पहावयास लाविलेंस. माझ्याजवळ लांब जीभ करून मोठ्या गप्पा मारून प्रतिज्ञा करुन तुकारामाकडे गेलीस आणखी नाक कापून मला अपशकुन करायला परत आलीस? जीव द्यावयाचा होतास!

सुंद०—पण गुरुजी, इतके रागावतां काय म्हणून?

मंबाजी—मी मुळींच तुला गुरु शोभत नाहीं. काम करण्यांत कच्ची, असली शिष्यीण काय कामाची? आज जर तूं तुकारामाचें सत्व हरण केलें असतेंस, तर या मंबाजीचे आनंदाला पारावार नसता तुझी अगदीं पट्ट शिष्यांत गणना केली असती. पण तूं माझ्या सर्व मनोराज्याचा भंग केलास, मला तुझें तोंड पहावेंसें वाटत नाहीं. चालती हो येथून.

सुंद०—मलाही पण तुमचें तोंड पहावेंसें वाटत नाहीं. जशी मी आपल्या जातीला काळिमा आणली, तशीच किंबहुना हजारपटीनें जास्त तुम्हीं साधु या पवित्र नांवाला आपल्या आचरणानें काळीकुट्ट काळिमा आणलीत. तुम्ही अझून विषयांत गटकळ्या खात आहांत. नरकांतल्या किड्यांना ज्याप्रमाणें नरकाची किळस येत नाहीं; त्याप्रमाणें तुम्हाला विषयाचा तिटकारा येत नाहीं. तुकाराम विषयसुखाला मातीप्रमाणें समजतो आहे. त्याच्या एका फाटक्या खेटराची सुद्धां तुमच्यासारख्या भोंदूला बरोबरी करतां येणार नाहीं. तुकारामाला कसाला लावून पाहिला, तो तर निष्कलंक आहे. तुम्हाला कसोटीला लावल्याबरोबर तुमच्या सत्वाचें खोबरें झालें. (मोठ्यानें) सगळ्या

गांवांत तुमच्या ढोंगाची आतां दवंडी पिटविते. मी नांवाची सुंदराजी आहे समजलांत ?

मंबाजी—जास्त बोललीस तर जीभ कापून टाकीन. दीड दमडीची तुझी किंमत. तुझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवण्याला लोक अगदीं बेवकूब असतील वाटतें.

सुंद०—सणकाडीची किंमत कांहींच नाहीं. परंतु ती मोठ्या हवेलीला आग लावूं शकते. आपल्या साधुपणाच्या भ्रमाचा भोपळा मी फोडल्याशिवाय रहात नाहीं, समजलांत ?

मंबाजी—(एकीकडे) हिला जरा चवदावें रत्न दाखविलें पाहिजे. त्याशिवाय ही ताल्यावर येणार नाहीं. (उघड) येऊं का मुसकाड रंगवायला ?

सुंद०—आणि मीं उलट रंगवलें म्हणजे मग ? तुमच्या माझ्या मारामारींत मी हटलें तर कांहीं मोठेंसें नवल नाहीं. बोलून चालून मी बायकोच. पण तुम्हाला जर का मीं हटविलें आणखी तुमची चांगली कणीक मऊ केली तर सगळ्या गांवांत तुमची फटफजीती उडेल.

मंबाजी—(एकीकडे) आतां आपणच आटपतें घेतलें पाहिजे. शेराला घांसलें तर तो आपल्यालाच उतणार. हें पहा सुंदराजी, तूं चांगली शहाणीसुरती बायको असून अशी मूर्खांत शिरतेस ?

सुंद०—मी गांवच्या पाटलाला जाऊन सांगणार कीं, मंबाजीनें मला मारलें, मजवर जुलूम केला, माझी अब्रू घेतली. कां तर मीं तुकारामाचें सत्व हरण केलें नाहीं म्हणून.

मंबाजी—(आर्जवानें) हें पहा, ह्यांत दोघांनाही कमीपणा असून यांत दोघांचीही अब्रू खराब होणार आहे. याचा तूं विचार केलास काय ?

सुंद०—मला कशाची अब्रू नी गैर–अब्रू ? मीं कधींच अब्रूचें गांठोडें करून झाडाला टांगलें आहे. पण तुमचें पागोटें दह्यांत खालीं केल्याशिवाय रहात नाहीं. तुकारामाच्या बायकोनें मारल्याचें मला कांहींच वाटत नाहीं. तिचें करणें न्यायाचें होतें. आम्ही वेश्या

झालों तरी पापपुण्य कशाला म्हणतात हें आम्हांला चांगलें समजतें. समजलांत मंबाजीबुवा ! तुमचें आचरण आमच्यापेक्षां गैरचालीचें असून तुम्हीं आम्हालाच ज्या अर्थी इलकट म्हणतां त्या अर्थी ही पंचाईत पंचांपुढें पाटलाच्या मार्फतीनें गेलीच पाहिजे.

मंबाजी—(गरीबीनें) असें काय बरें करितेस ? रागाच्या भरांत जें झालें तें झालें तूंही दोन शब्द मला बोललीस, मीही तुला बोललों.

सुंद०—तुम्ही बोलल्यावर मी बोललें. तुमच्या अपराधाबद्दल तुम्हीं माझ्या पायां पडून माझी क्षमा मागितली पाहिजे, नाहीं तर मी अशीच पाटलाच्या घराचा रस्ता धरितें. (जाऊं लागते.)

मंबाजी—(तिच्या मागें जाऊन तिचा हात धरून आणतो.) चुकलों. पायां पडतों. माफी मागतों, पण गांवांत माझ्या नांवाचा डंका पिटूं नकोस. (तिचे पायां पडतो.)

सुंद०—आतां ठीक झालें. आतां माझ्या मनाजोगें झालें. आम्ही इलकट कीं ढोंगी बुवा इलकट याचा निकाल झाला. (जाण्याचें निमित्त करून लपून बसते.)

मंबाजी—कांहीं चिंता नाहीं. याचा सूड घेतल्याशिवाय रहाणार नाहीं. आज गांवांत कशी झाली तरी मला अब्रू आहे. लोक मला बुवा म्हणून समजतात. रामेश्वरभट सुद्धां मला मान देतात. अशांच्या मनांतून मी उतरून जाऊन माझें वजन कमी होईल म्हणून मला या इलकट रांडेच्या—

सुंद०—(पुढें येऊन) फिरून इलकट ! इलकट कोण ?

मंबाजी—इलकट मी. तू नाहींस. मी इलकट ठरलोंच आहें. (टाळमृदंगाचा आवाज ऐकलासा करून सुंदराजी जाते.) टाळमृदंगाचा आवाज ऐकूं येत आहे. ही तुकारामाची दिंडी विठोबाच्या देवळाकडे जाण्याला येत आहे. आतां या वेळीं कांहीं तरी कुरापत काढून तुकारामाशीं भांडण करून त्याला खूप ठोकायचा, मग जें होणें असेल तें होवो. ही गोष्ट माझ्या मनांत चार दिवसांपासून घोळत आहे. (तुकाराम एक दोन माणसांसह प्रवेश करतो.)

तुकाराम—(मंबाजीच्या पायां पडून) मंबाजीबोवा, दिंडीचे

लोक इकडून जातांना त्यांच्या पायांत या तुमच्या बागांतल्या कांट्यांचे काटे मोडतील म्हणून या देवळाच्या प्रदक्षिणेच्या वाटेवरच्या बाभळीच्या कांट्या उचलून जरा बाजूला ठेवतों. (कांट्या उचलून बाजूला ठेवतो.)

मंबाजी-(त्वेषानें) ये भिकारड्या, कुणाच्या कांट्याला हात लावलास ? हा येथें तुझा बाप जीवंत उभा असतां, चोरा, तूं कांट्याला हात लावणार कोण ? तुकारामाचें मनगट धरून त्यास पुढें ओढतो.) तुझें साधुपणाचें बंड मोडून टाकतों, तुझी चांगली कणीक मऊ करतों. त्या कांट्या बाजूला केल्यास त्याच्या योगानें माझा भोपळीचा वेल दुखवला त्याची वाट काय ? परवां तुझी म्हैस रात्रीं मोकळी सुटली, माझ्या बागेंत शिरली, साऱ्या झाडांचा नाश केला. तूं आपल्याला मोठा संत म्हणवितोस नाहीं का ?

तुकाराम—कलियुगांत घरोघर संत झाले आहेत. या वीतभर पोटासाठीं दारोदार हिंडतात. दुसऱ्याच्या सुंदर सुंदर बायका पाहिल्या म्हणजे त्यांचें चित्त चंचल होतें, माळा घालतात, मुद्रा लावतात, चंदनाचे टिळे लावतात, सकलादीच्या टोप्या घालतात, आणखी आपल्याच तोंडानें आपल्याला साधु म्हणवितात. बाकी दयाधर्मांच्या नांवानें भोपळ्याएवढें. ते नांवाचेच साधु म्हणावयाचे. देवाच्या प्रदक्षिणेच्या वाटेवरच्या कांट्या बाजूला केल्यानें मला वाटतें, मीं कांहीं कोणाचा अपराध केला नाहीं. देवाचें काम करायला मी कोणाच्या बापाला भिणार नाहीं. तुमच्यानें काय करणें असेल तें करून घ्या.

मंबाजी—आणखी तोंड करून चबर चबर बोलतोस. मुसकाड रंगवीन तें ठाऊक नाहीं वाटतें ? काय म्हणे, मला कोणाच्या बापाची भीति नाहीं. बाप काढतोस काय हरामखोरा बाप काढतोस, बाप काढतोस, बाप बाप बाप—(काठीनें तुकारामास मारतो.)

तुकाराम—नुसत्या काठीनेंच कां मारतां बुवासाहेब ? शस्त्र घेतलेंत तर तुमच्या जिवाला इतके आयास पडणार नाहींत. शस्त्रानें तुकारामाचा हा देह जरी शतखंड झाला, तरी पांडुरंगाच्या कामाला

मी मार्गे सरणार नाहीं. तुमच्या मारण्यानें मला काय होणार ! क्षमेंत कोपला तर माझा एक रोम सुद्धां वांकडा होणार नाहीं.

मंबाजी—बाप काढतोस, बाप काढतोस–बाप–बाप–बाप–बाप (आणखी काठीनें मारतो.)

तुकाराम—बुवासाहेब, तुमचा माझा बाप कांहीं निराळा नाहीं. तुमची आई तीच माझी आई, तुमचा बाप तोच माझा बाप.

मंबाजी—गाढवाच्या लेका, संसार पालविलास फुका, तूं कुणबट, मी पवित्र ब्राह्मण. तुझा माझा बाप एक काय ! बापाचें नांव काढलेंस तर आतां नरडीचा घोट घेईन.

तुकाराम—देवा ! पुत्राचा उत्कर्ष ऐकिला म्हणजे ज्याप्रमाणें मातेला आनंद वाटतो, त्याप्रमाणें माझें मन आनंदांत राहो. हरिण जसा नादलुब्ध होऊन देह विसरून जातो, तसा तुझ्या ध्यानानें मला या शरीराचा विसर पडो. या समयीं मला क्रोधाच्या हातून सोडवून घे. माझी वृत्ति शांत असूं दे. हे षड्रिपु जर जिंकले, तर ब्रह्माचें स्वराज्यच प्राप्त झालें म्हणून समजा. गुरुशिष्यांची गुप्त गोष्ट हीच असते. जीवब्रह्माचें ऐक्य तें हेंच.

मंबाजी—(हात चोळून) मारतां मारतां थकलों. कुण्याच्या वाडीच्या मामट्याचा अभ्यास किती दिवस केला होतास ! इतक्या काठ्या मारल्या पण हूं किं चूं नाहीं ! माझ्या मात्र हाताची आग व्हावयाला लागली. निर्लज्ज, बेशरम, कोडग्यासारखा हांसतो ! तुला लाज नाहीं वाटत !

(जिजाई प्रवेश करते.)

जिजाई—आग लागो त्या ब्रह्मज्ञानाला. त्याचें एकदाचें वाटोळें कसें होईना ! लोक मला म्हणतात, त्याला वेडा वेडा का म्हणत असतेस ! आतां वेड लागायला कांहीं बाकी का राहिली ! इतका मरे मरे तों मार खाल्लांत पण एक श्रीमुखांत कांहीं उलटी भडकाविली नाहीं. तुमचे दगड आहांत ! त्याला जरी किती मारलें तरी तो बोलत नाहीं, तसें तुम्ही आहां ! एखादा असता तर या भोसाडयाची ही अशी दाढी उपटून (दाढी उपटायवयास धांवते.)

ध्यानांत देता. आपलाच दाम खोटा आणखी परक्याशीं झगडा करून काय उपयोग? (तुकारामाच्या आंगावरून हात फिरवून मंबाजीला उद्देशून) तूं कोडगा, तुझा बाप कोडगा, कोणालारे मेल्या कोडगा म्हणतोस? (मंबाजी पळून जातो.) हात् तुझें कपाळ फुटलें मेल्या पळपुट्या! मेल्याच्या हाताचे कोळसे झाले. तुमचे हात का कोणीं बांधले होते का! तुह्माला नव्हतें का उलट मारतां येत? सगळ्या आंगावर वळ उठले आहेत चला घरीं हाळद्बोळ घालतें.

तुका०—साधुसंतांना अशा शिव्या देऊं नयेत. त्यांची दाढी अशी उपटूं नये. मारलें तर मारलें. काय हरकत आहे? माझ्या मनाला क्रोध येतो कीं काय याची देवानें परीक्षा पाहिली. आज क्रोधाच्या हातून अजिंक्यपत्र मिळविलें. केवढी आनंदाची गोष्ट आहे! अशा आनंदांत मी असतां तूं त्याची दाढी उपटून त्याचा हिरमोड केलास हें फार वाईट केलेंस. शरीर काय आहे? क्लेशाचा मळा, अध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक ह्या तापत्रय अग्नीची शेगडी, मृत्युरूप कावळ्याला टाकलेली काकबळी, दुर्गंधीचें कोठार, रोगाचें भांडार, विटाळाचें भांडवल, विषयवासना तृप्त करण्याचें यंत्र, ह्मणजे नरकप्राप्तीचाच रस्ता, पू, हाड, मांस, जंत यांचा केवळ उकरडा, असलें हें शरीर, याचा पुनः संबंध होऊं नये म्हणून तर कामक्रोधाचा त्याग करून देवाचें ध्यान करावयाचें. या शरीरावर माझें प्रेम नाहीं, या शरीराला कोणीही शिक्षा केली तरी मला वाईट वाटणार नाहीं.

जिजाई—पुरे झाली तुमची बडबड. घरीं चला म्हणजे हळद्बोळ घालतें अंगावर. (तुकारामाला हातीं धरून घरीं नेते.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—इंद्रायणी नदीचा डोह.

(तुकाराम अभंगाच्या वह्या व कर्जरोख्यांचें दफ्तर घेऊन प्रवेश करितो.)

तुका०—गरीब बिचारे शेतकरी! त्यांच्या जमिनी, घरेंदारें, गुरेंढोरें गहाण लिहून घेऊन त्यांच्या तोंडाला पानें पुसून त्यांचें

व्याज करून आम्ही सावकार लोक आपली पोटें जाळतों. एखादी निराश्रित गाय जशी चिखलांत रुतून बसते, त्याप्रमाणें हे शेतकरी रिणानें गांजलेले असतात. पाऊस किती उत्तम पडो, पीक किती उत्तम येवो, सावकाराला एका पैशाचे दहा पैसे पोहोंचले किंवा एका मणाचे दहा मण दाणे पोहोंचले तरी त्याची कुळाकडची बाकी म्हणून चुकती होतच नाहीं. तो त्याच्या घरावर जप्ती नेऊन त्याचीं भाडगीं मडकीं बाहेर काढील तेव्हां त्याला चैन पडेल. हे कर्जरोखे आणि हीं गहाणखतें, या कबुलायती, आणखी भाडेचिठ्या हीं आमच्या बाबाची मिळकत आम्ही या नदीच्या डोहांत गहाण ठेवणार. बिचाऱ्या शेतकऱ्यांना या जाचांतून मुक्त करणार. (खताचा रुमाल डोहांत फेंकून देतो.) आमचे कनिष्ठ बंधु कान्होबा यांना ही गोष्ट पसंत नाहीं. त्यांनी निम्मीं खतें वांटून दिलीं. आमचा कर्जदार पांडुरंग. त्यानें आपले पाय माझ्याजवळ गहाण ठेवून माझ्याजवळून भक्तीरूप ऋण घेतलें आहे. प्रेम हेंच व्याज. देवा आमचा हिशोब लवकर करा. रोज कीर्तन करून देवानें घेतलेलें माझें कर्ज मी वाढवीत आहें. तुझें नाम हेंच खत आहे. याला साक्षीदार श्रीगुरु आहेत. एक कलम आटपलें. आतां या अभंगांच्या वह्या-यांना खालीं वर चांगल्या दगडी चिपा घातल्या पाहिजे, म्हणजे पुनः वर येणार नाहींत. (तसें करितो.) रामेश्वराची आज्ञा हीच पांडुरंगाची आज्ञा. वेदावर अभंग केले, श्रुतीवर केले, संहितेवर बारा हजार, निरुक्त, निघंट, ब्रह्मसूत्र इत्यादिकांवर अभंग केले, भक्तीवर एक कोट अभंग केला, एक कोटी ज्ञानावर केला, पंचाहत्तर लक्ष वैराग्याचें वर्णन केलें, तितकेंच नामाची स्तुति केली, साठ लक्ष अभंगांनीं जनास उपदेश केला, परमेश्वराचें स्वरूपाचें वर्णन तितक्यांच अभंगांनीं केले, आणखी आत्मानुभव एक कोट वर्णन केला. एकंदर पांच कोट एकावन लक्ष अभंगांच्या या वह्या आज स्वसंतोषानें कृष्णार्पण करितो. (वह्या नदींत टाकतो.)

(महादेव व काशी प्रवेश करितात.)

महादेव—(धावऱ्या धावऱ्या) बाबा बाबा मंबाजीबुवाची प्रकृति फार हैराण आहे.

काशी—अगदीं तरवणी सुद्धां घोटत नाहीं असें ती आपली शेजारची ठमाबाई सांगत होती.

महादेव—त्यांच्या सर्व अंगास गळवाप्रमाणें ठणका लागला आहे असें म्हणतात.

तुका०—मग आज त्यांच्या कीर्तनाचें कसें होणार!

काशी—अंथरुणावर उठून बसावयाची त्यांना पंचाईत. माने-खालीं हात घालून उठवून बसवावें लागतें. कीर्तन कशाचें आलें आहे!

महादेव—पण बाबा, त्याला एकाएकीं असें होण्याचें कारण काय असेल बरें!

तुका०—मनुष्याचा काय नेम आहे. आतां आहे आणि घटकेनें नाहीं. हें जीवित अत्यंत क्षणभंगुर आहे. माशी जशी सहज उठून जाते, तसाच प्राण हा शरीराला सहज सोडून जातो. चला आपण त्याचे समाचारास जाऊं. (जिजाई प्रवेश करिते.)

जिजाई—कशाला जायचें आहे समाचाराला! कालचे अंगा-वरचे वळ बुजाले का! मेलं हाड झटलं तर कुत्रें सुद्धां फिरून घरीं येत नाहीं. आतां आलेत मेल्याचे हातपाय उरावर. काल काठ्या मारतांना कांहीं कसूर केली का! मरूं द्या त्या मांगाला. तो मेला म्हणजे मी पैशाची सहीसाखर वांटणार आहे. तें असूं द्या. पण कर्ज-रोखा आणि गहाणखतें कोठें आहेत!

तुका०—समुद्रास्तृप्यन्तु केव्हांच झालीं! आपल्याला खता-पत्रांचा व सोन्यानाण्यांचा बिटाळ हवा कशाला? जितके म्हणून ह्या खतापत्रांच्या जाळ्यांत गुंतले ते परमेश्वराला मुकले. त्यांच्या हातीं अखेर भुसाचे लाडू आले.

जिजाई—तुम्हाला पैशाची गरज नाहीं, पण आम्हाला आहेना! मिरच्यांचा व्यापार करण्याकरितां कोंकणाला गेलात. मेलं तीन गोण्या मिरच्या बैलावर भरून दिल्या, पण पळस कोंकणाला गेला तरी त्याला तीनच पानें. मिरच्या विकल्या. कोण मेला विठुजी चाकर मिळाला होता त्यानें पैसे वसूल करून दिले. पुढें पैसे तरी नीट संभाळून आणायाचे कीं नाहीं! वाटेंत एक मंबाजीसारखा लुचा

भेटला. त्यानें सोन्याचा मुलामा दिलेली पितळेची कडी देऊन तेवढे पैसे उपटले. आपण आले घरीं नारळाची आई घेऊन! पुनः मी जामीन होऊन माझे भाऊ श्रीमंत आहेत म्हणून मी आपल्या हिमतीवर दोनशें रुपये कर्ज काढून दिले, महादाला व्यापारासाठीं पाठविलें. कोण मेला ब्राह्मण खंडोबाचे माले मागत आला, त्याच्या गळ्यांत लांकडाचा नांगर अडकवलेला पाहिला. कुटुंबासहित भीक मागत होता. फार झालें तर चवलपावला देतें माणूस. तुम्ही सगळे पैसे त्याला देऊन टाकलेत. त्याला जाचांतून सोडविलात. तुमची अक्कल जात चालली. धनाजी पाटलानें तुम्हांला पांखरें राखण्याकरितां शेतावर राखणदार म्हणून ठेवलें, पण तुमच्या अकलेचे इतके तारे तुटले कीं, खरोखरच शेत पांखरांना खायला घालून तुम्ही पांखरें मात्र राखिलींत, मरूं दिलीं नाहींत! आहांत कीं नाहीं अकलेचे संदुक.

तुका०—या रडकथेची मला ओकारी आली. नेहमीं पैसे! पैसे!! जों जों आपण संपत्तीच्या नादीं लागतों तों तों ती एखाद्या तरुण लाजाळू मुलीप्रमाणें लाजून दूर पळत असते. संपत्तीचा नाद सोडला तर ती आपण होऊन गळ्यांत पडते. लक्ष्मीची आशा केली कीं कधींही मिळावयाची नाहीं. तिच्याविषयीं निराशा असली कीं, तिच्या ठेंचा लागावयाच्या.

महादेव—चला आपण मंबाजीच्या समाचारास जाऊं. कीर्तनाची वेळ भरत आली.

जिजाई—तुम्हाला लौकिकाची कांहीं लाज आहे कां? हो बरी आठवण झाली, लोक कीर्तनाला गेले म्हणजे त्यांचे जोडे संभाळीत असतां! कीर्तनांत मशाल धरून उभे राहतां! कोणी थकला भागला वाटसरू वाटेंत भेटला कीं त्याचें ओझें आपल्या डोक्यावर घेतां, आपल्या घरांत अन्नान्नदशा, पण त्या वाटसराला आपल्या घरीं घेऊन येतां, कारण तो पंढरीला जायाचा. चालून चालून त्याचे पाय दुखूं लागले तर रगडीत बसतां, ऊन ऊन पाण्यानें त्याचे पाय शेकीत बसतां, गाय बैल रस्त्यांत भेटलीं कीं त्यांना कुरवाळतां. मुंग्यांचें बिळांतून तूप, साखर, मैदा एक करून घालतां,

आणखी गाढवाला सुद्धां पाणी पाजतां. चिंचवडकर मोरया गोसाव्याच्या घरीं गेलात, विठोबा आणि गणपती तुमचे पंक्तीला जिळायला आले, असें सारें जग ह्मणत आहे. लोकांना बेधडक तुह्मी सांगतां कीं विठोबान् गणोबा एकच. (मोठ्यानें ओरडून) गणोबाला सोंड असतें सोंड ! आणि विठोबाला तोंड असतें तोंड ! विठोबा काळा ! गणोबा तांबडा ! ढेरपोट्या मोदकांचा काळ ! ह्मणे दोन्ही देव एकच ! दिवे ओवाळा दिवे ! तुमचा लौकिक अगदीं जात चालला.

तुका०—आह्मी लौकिकाचें गाठोडें कधींच झुगारून दिलें आहे. गाढव जर उन्हांत तडफडून पाण्यावांचून मरत असलें तर त्याला पाणी पाजूं नये कीं काय ? आपल्या जिवांत आणखी त्याच्या जिवांत काय फेर आहे ? तुझ्या बडबडीचा आम्हांला कंटाळा आला. महादेव, काशे, चला आपण कीर्तनाला जाऊं.

जिजाई—माझें सगळें ऐकून घ्या. मग मला आठवण रहात नाहीं. दम खा जरा, माझेंच कीर्तन ऐका अगोदर. कोण एक मेली ब्राह्मणाची म्हातारी बाई आली, तिचें तेल बाजारांतून आणलेंत. तिनें गांवांत पिकविलें कीं, या वेड्याचा हात एकदां भांड्याला लागला म्हणजे भांड्यांतलें तेल संपतच नाहीं. बरें, जर असें असतें तर मग आमच्या घरचें धान्य कां संपतें ? तेलाप्रमाणें धान्य कां नाहीं वाढत ? गांवांतल्या सगळ्या गाडीवानांनीं या पिशाचाचें गळ्यांत तेलाचे नळे अडकवले, चांगलें एका बैलाचें ओझें दिलें, आणखी दिला गांवांत पिटाळून तेल आणायला. त्यांत मेला तो मंबाजी बोकडसुद्धां होता. इथल्या लोकांनीं माझ्या नवऱ्याला अगदीं वेडा करून टाकला आहे. माझा नवरा त्यांचीं कामें करून एकदां मेला म्हणजे सगळ्यांना संतोष होईल.

तुका०—चल महादेव, हें घेरंडाचें गुऱ्हाळ लवकर आटपणार नाहीं.

जिजाई—गुरासारखें धोपटलें असून तुमच्या अंगावरचे वळ सुद्धां जिरले नाहींत, आणखी पुनः बेशरमासारखे त्याच्या समाचाराला जातां ! मला तुमचा कसा संताप संताप येतो ! (तुकाराम

हसतो) पण तुमचा संताप अगदींच जळलेला. मंबाजीनें मारल्या बद्दल तुम्हांला त्याचा सूड नाहीं का उगवायाचा !

तुका॰—संतापाचें झाड जळून गेलें. तुझ्याच तोंडानें न्याय झाला. मग आतां सुडाचीं फळें कोठून येणार ? (जिजाईचा हात धरून) चल आपण मंबाजीच्या समाचारास जाऊं.

जिजा॰—चला व्हा घरीं. मंबाजी जाईना कां तिकडे उलथून.

(जिजाई तुकारामास घराकडे ओढते. तुकाराम, महादेव व काशी एकीकडे ओढतात. पडदा पडतो.)

प्रवेश ४ था.

स्थळ—मंबाजीचें घर.

(मंबाजी कण्हत अंथरुणावर पडला आहे; एकदोन शिष्य जवळ बसले आहेत.)

मंबाजी—मेलों ! मेलों !! मेलों !!! काय या माझ्या अंगाला कळा लागल्या आहेत ! अग बया, बया, बया ! आतां मी काय करूं ! अरे तुकारामा ! तुझा मीं मोठा अपराध केला ! तुला मीं विनाकारण मारलें ! तुझा विनाकारण छळ केला ! देवानें मला योग्य शिक्षा केली ! आतां कांहीं मी जगत नाहीं. आतां मरतो ! एकदम प्राण जातील तर बरें ! या यातना आतां सहन करवत नाहींत. सगळें माझें अंग दगडाप्रमाणें बधिर होत चाललें आहे ! सगळ्या अंगातून शिणका निघत आहेत ! नारायणा ! आतां तुकारामाचे पाय माझ्या कशानें दृष्टीस पडतील ! त्याला शरण गेल्याशिवाय या माझ्या शरीरांतील वेदना नाहींशा होणार नाहींत ! तुकाराम महावैष्णव ! मोठा संत ! मी पापी ! दुराचारी ! अधम ! चांडाळ ! माझ्यासारखा दुष्ट मनुष्य साऱ्या त्रिभुवनांत सांपडणार नाहीं ! जन्मापासून दुष्कर्मे करीत आलों ! सत्य आचरण स्वप्नांतसुद्धां माहीत नाहीं ! नेहमीं विषयावर चित्त, कधीं परोपकार ठाऊक नाहीं ! (एक शिष्य आढांतील कराळाचें खातो.)

मटंभट—कायरे कोलंभट, बुवाचें कराळाचें खातोस काय !

बुवा आजारी पडले आहेत, नाहीं तर सांगितलें असतें कसें कायतें.

कोल्हंभट—भटंभट, तूं अगदींच मूर्ख आहेस. बुवा आजारी पडले आहेत तों बुवांकरितां आणलेले मिष्ट मिष्ट पदार्थ खाऊन आपण पुष्ट व्हावें. मग बुवांसारखे गलेलठ्ठ बनलों कीं पुढें बुवांचें वरदान चालवायला आपलें ठीक.

भटंभट—दांडगेश्वर आहेस. तें असो; पण कायरे, आतां बुवांचें कसें काय होईल ?

कोल्हंभट—काय व्हावयाचें आहे ? बुवा लागले आहेत आतां पंथाला; पण गादीवर आतां कोणाला नेमावयाचें तें आतां कांहींच ठरवीत नाहींत. तुला कीं मला ?

भटंभट—मला फार रडूं येतें. (रडत रडत म्हणतो.) बुवांसारखें मनुष्य पुनः दिसणार नाहीं.

कोल्हंभट—बुवा का फार सुंदर होते होय ? पण अजून कांहीं बुवा वारले नाहींत, तों इतका चोपदरी गळा काढून रडूं नकोस.

भटंभट—तुझें नांवच कोल्हंभट.

कोल्हंभट—आपसी भटांचे तुम्ही भट, म्हणून तुमचें नांव भटंभट. नेहमीं अंबट खाणारे. (तुकारामाची बायको प्रवेश करिते.)

जिजाई—का मंबाजीबुवा, आतां कसें काय वाटतें ? माझ्या नवऱ्याला मारतांना कांहीं तुमचे हात दुखले नसतील बहुतकरून ! या हातावरचे खाडे या हातावर येण्याला उशीर लागत नाहीं. समजलांत ? करावें तसें भरावें. त्यांनीं तुझा अपराध तरी केला होता काय ! अजून तुझी रग चांगली जिरली नाहीं, अजून जिरायची आहे. सुंदराजीला माझ्या नवऱ्याला नादीं लावण्याकरितां तूंच पाठविलें होतेंस नाहीं का ? पुढें तिनें तुझी फजिती केली. तूं तिचे पायां पडलास. आम्हाला सर्व कळलें. असाच का तूं बुवा ! असेच का तुम्ही संत ! मग माळ कशाला घालतां शेण खायला !

मंबाजी—या सर्व अपराधांचें आतां मला चांगलें प्रायश्चित्त मिळालें. आतां माझे मनांत तुकारामाच्या सद्गुणांचा चांगला प्रकाश पडला. परमेश्वरानें माझ्या अपराधांबद्दल मला योग्य प्रायश्चित्त दिलें.

जिजाई—अभंगांच्या वह्या रामेश्वरभटाला सांगून तूंच पाण्यांत बुडविल्यास नाहीं का? माझ्या नवऱ्याला हातकलम करणार होतास नाहीं का? त्यांनीं अभंग केले म्हणून तुझ्या बापाचें काय गेलें? म्हणे त्यांत श्रुतीचे अर्थ उमटतात. तुझ्या बापानें कधीं श्रुति पाठ केली होती काय? म्हण पाहूं वेदांतली एखादी ऋचा. (मंबाजीचें डोकें हालविते व उभयतां शिष्यांस उद्देशून म्हणते.) कायरे भटांनों तो मंबाजी मरतो आहे, आणखी तुम्ही इकडे फराळावर हात मारता काय? पुनः माझे नवऱ्याचे वाटेस जाशील का? (मंबाजीचे कान उपटते) मारूं का श्रीमुखांत. (दोन चार गुद्दे पाठींत मारते, शिष्य सोडविण्यास जातात त्यांसही मारते. (ब्राह्मण कशाला झालास तुला जर वेदाचें एक अक्षरही येत नाहीं तर? ठोंब्या मेला!

कोल्हंभट—तुम्हाला तुकारामानें मंबाजीबोवांचा समाचार घेण्यास मुद्दाम पाठविलें आहे असें दिसतें.

जिजाई—नुसता मंबाजीचाच काय, पण तुमचाही समाचार घेतें. (त्यांस मारावयास धावते. ते इकडे तिकडे लपून बसतात इतक्यांत तुकाराम आला असें पाहून पळून जाते.)

मंबाजी—तुकाराम तुला हा मंबाजी अनन्यभावानें शरण आहे. मी अत्यंत अपराधी आहें. तुझा जो मी विनाकारण छळ केला. त्याचा मोबदला मला यथायोग्य मिळत आहे (उभयतां एकमेकांचे पायां पडतात. तुकाराम मंबाजीचे पाय रगडतो. त्यास मंबाजी प्रतीकार करतो.)

तुका०—बुवासाहेब, मीच तुमचा अपराधी आहें. मी विनाकारण तुमचा भोपळीचा वेल तुडवला, नाहीं तर मला मार मिळाला नसता. शिवाय मीं म्हटलें कीं, देवाचें काम करण्यास मी कोणाच्या बापास भिणार नाहीं, त्यामुळें तुम्हाला वाटलें कीं, यानें माझाच बाप काढला आणि संतापानें मला तुम्ही मारलें, यामुळें तुम्हांला फार श्रम झाले! मोठी तसदी पडली! अस्तु. तुमच्या सर्वांगास आतां कळा लागल्या आहेत, हें पाहून मला फार वाईट वाटत आहे. मी जरा तुमचे पाय चेपतो म्हणजे तुम्हाला आराम वाटेल.

मंबाजी—अहाहा ! तूं प्रत्यक्ष धन्वंतरी आहेस. तुझ्या हाताचा स्पर्श या माझ्या शरीराला झाल्याबरोबर माझ्या अंगांतील सर्व कळा नष्ट झाल्या. मला परम सुख वाटतें आहे. आजपावेतों तुला मी विनाकारण छळ केला, त्याचें प्रायश्चित्त परमेश्वरानें मला दिलें. तुझ्यासारखा सत्पुरुष माझ्या संगतीला असून मीं व्यर्थ दिवस घालविले. मला आतां शिष्यशाखा नको. कांहीं नको. तुझ्याबरोबर आळंदीपंढरीच्या वाऱ्या करून सुखानें दिवस घालवीन. (शिष्यांस उद्देशून) अरे मुलांनों, तुम्ही आपापल्या घरीं स्वस्थ निघून जा.

कोल्हंभट—म्हटलें बुवांची गादी आपण कांहीं दिवस चालवूं, परंतु बुवांनीं गादीच काढून टाकिली. असो; मटंमट, चला हें कराळाचें घेऊन नदीवर. तेथें खाऊन पाणी पिऊन घटकाभर. विश्रांति तरी घेऊं. (जातात.)

मंबाजी—तुकाराम, मीं तुला इतकें मारलें असून तूंच होऊन माझ्या समाचारास आलास, माझ्याशीं गोड गोड बोलतोस, माझें अंग ठणकतें म्हणून तुला वाईट वाटून तूं चेपतोस, माझें सर्वस्वी समाधान करतोस, ही तुझी साधुवृत्ति पाहून तूं मला प्रत्यक्ष देव वाटतोस. सुंदराजीला पाठवून मींच तुझें सत्व हरण करण्याचा प्रयत्न केला, पण मला यश आलें नाहीं. तुझ्या उपदेशानें सुंदराजीची वृत्ति पालटून उलट तीच मला उपदेश करूं लागली. कामक्रोधाला तूं बंदिखान्यांत टाकलें आहेस. माझी इंद्रियांनीं दीन केलेले असून तूं त्यांचा धनी आहेस. तूं त्यांना ताब्यांत ठेविलें आहेस तस्मात् तुझ्यासारखा पुरुष या त्रिभुवनांत नसेल.

तुकाराम—माझी स्तुति विनाकारण करूं नका. मी अत्यंत मूढ आहें. तुम्हांस आतां बरें वाटत असल्यास कीर्तनास उभे रहा. मी तुमचें धृपद धरितों.

मंबाजी—फार उत्तम. माझी प्रकृति आतां उत्तम झाली आहे. चला. (उभयतां मिठीपमार्गे गळ्यांत मिठी मारून जातात.)

तिसरा अंक समाप्त.

अंक चवथा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—पुणें येथील शिवाजीमहाराजांचे वाड्यासमोरील पटांगण.

(गोप्या व गण्या हांसत व उड्या मारीत प्रवेश करितात.)

गोप्या—लई मजा होती राव इचेमन.

गण्या—बसायला घोडा.

गोप्या—पायामंदी ऐटदार तोडा !

गण्या—पाठीला ढाल !

गोप्या—कंबरला तलवार !

गण्या—गळ्यामंदी मोत्यांचा हार !

गोप्या—डोईला मंदिल भरजार !

गण्या—आन बायकामी सरकारान दिल्या गुलजार ! लई गम्मत व्हती इचेमन !

गोप्या—या गोप्याच्या नशीबाबरावर कुनाचबी नशीब नव्हत !

गण्या—कस गडी मर्दावानी दिसत व्हत.

गोप्या—सरकारच लई लाइक, म्हुनशान संमद लोक हंग असं राम राम करीत व्हत !

गण्या—ते संमद खर, पन दादा सरकार गेल्यापुन अशी वंगाळ झालया. कुनालाबी चैन नाहीं बगा ! थोरल्या आईसाब बी तकडच, बाईसाहेब बी तकडच, रंगुबाई तकडच, गंगुबाई तकडच, तानाजीराव तकडच, पंडितराव तकडच आनू सरकार बी तकडच.

गोप्या—मंग आपून तरी हकड कशाला न्हाव, आपुनबी जाव तकडच.

गण्या—पन सरकार डोंगरांत गेल्याती.

गोप्या—आपुन बी राव तकडच जानार.

गण्या—मला आन ग्वाड लागत नाहीं.

गोप्या—मला बी लागत नाहीं.

गण्या—मला पानी बी ग्वाड लागत नाहीं.

गोप्या—मला बी लागत नाहीं.

गण्या—मला झ्वाप येत नाहीं.

गोप्या—मला बी येत नाहीं.

गण्या—सरकार आन बाईसाब मास मायबाप हायती.

गोप्या—माज बी हायती.

गण्या—मग आई जर आपल्या तान्ह्या लेकराला सोडुनशान गेली तर मंग तें मरून न्हाईंका जाणार?

गोप्या—आन डोंगरांत जाऊन सरकारच्या पायावर डोक ठेवणार.

गण्या—आन् सरकाराला घरीं घेऊन येनार.

गोप्या—मंग जे व्हनार असल ते व्हईल.

गण्या—चला आपुन डोंगरांत जाऊं. (जातात. अरण्याचा देखावा दिसतो. शिवाजी जप करीत बसला आहे.)

शिवाजी—कालपासून खायला कांहींच मिळालें नाहीं. भुकेच्या तीव्र यातना कशा असतात हें मला आज चांगलें समजलें. या पोटानें सर्व जग व्यापलें आहे. दुसऱ्याची चाकरी करावयाची पोटासाठीं, दुसरा खेटरें मारीत असला तरी पोट हांजी हांजी करावयाला लावतें. लबाड बोलावयाचें पोटासाठीं. चोरी चहाडी करावयाची पोटासाठीं. दुसऱ्याचे जीव घ्यावयाचे पोटासाठीं. हर हर! देवा हें पोट साधुसंताला आडवतें म्हटलें तरी चालेल. नुसत्या विवेकानें पोट भरत नाहीं. दोनप्रहरची वेळ होऊन जठराग्नि एकदां प्रदीप्त झाला म्हणजे विवेक सुचत नाहीं, वैराग्य सुचत नाहीं, ज्ञान सुचत नाहीं, आणखी भक्ति सुचत नाहीं, विवेकानें कामक्रोध आवरण्याचें सोपें, पण अन्नपाण्यावांचून राहणें कठीण. मिष्टान्न नाहीं तर भाजीभाकर, भाजीभाकर नाहीं तर फळेंमुळें, फळेंमुळें नाहीं तर वनस्पतींचा पाला उकडून म्हणा, नाहीं

तर कच्चा खाऊन यावीतभर पोटाची खाच भरलीच पाहिजे. तुकोबाचे कीर्तनाला रोज जातों. त्यांचें तरी नेहमीं म्हणणें काय असतें. "पोटासाठीं गा झालों पांगिला जना" "पोट लागलें पाठिशीं हिंडवितें देशोदेशीं" हें सर्व खरें. पण मी म्हणतों, या पोटाला रोज अच्छेर अन्न असलें म्हणजे बस्स आहे. पण आम्हीं पहा स्वताचे चैनीकरितां, स्वताचे ऐषआरामाकरितां, आणखी स्वताच्या इच्छा तृप्त करण्याकरितां दुसऱ्याचा छळ करून लाखो रुपयांचा फन्ना उडवतों. वास्तविक ज्यांची गरज नाहीं अशा शेंकडों गोष्टींची महत्वाकांक्षा उत्पन्न होऊन आपल्या जीवाला व्यर्थ कष्ट देणें, यासारखा मूर्खपणा कोणताच नाहीं. (डोळे मिटून बसतो.)

(गण्या व गोप्या फळें घेऊन प्रवेश करितात.)

गोप्या—भर्र, भर्र, वारा काय वाहतोया!

गण्या—गडगडगड गडं, आभाळामंदीं छातारी इरभर भरडतीया!

गोप्या—आखी मामांजी तुम्हीं पळापळा आनू मी येते सळासळा अक्षी चळकावर चळका येत्याती.

गण्या—आज पाऊसबी लई पडतोया.

गोप्या—पावसांत भिजूनश्यानी थंडीन लई काकडून गेलोया.

गण्या—देवा, आता सरकारची आनू आमची कसी तरी एकदा गांठ पडूंदे.

गोप्या—संमदा डोंगर हिंडलो पन सरकार कुठं गवसत नाहींत.

गण्या—रानामंदीं कशी नामी नामी फळं गवसलेती, आनू फुलंबी गवसलेती. म्हटलं सरकारची पुंजा करूं फुलान.

गोप्या—आनू या फळाचा सरकाराला निवेद दाऊं.

गण्या—पन सरकार कुठंबी गवसत नाहींत.

गोप्या—सरकार गवसलं न्हायी तर आपून ह्या परान ठिवणार न्हायी ह्येमन. (लांब पाहिल्यासें करून) पन गड्या, त्या पलाडच्या डोंगरावर झाडाखालीं कोन बसलयांरे!

गण्या—अहारे माझ्या नशीबा! हे तर आमचं सरकार! कसलं वंगाळ कपडं अंगावर घातलेती!

गोप्या—अह्मी मी तर वळखले सुधा नाई.

गण्या—त्वांड लई सुकुनश्येनी गेलया,

गोप्या—डोळ मिटूनशान बगळ्यागत बसलेती.

गण्या—ध्वाप घेत्याती मला वाटत.

गोप्या—सरकार, सरकार, मायबाप, मायबाप—

गण्या—धनीसाब, आनदाता, (शिवाजी डोळे उघडतो.)

शिवाजी—गोप्या! गण्या! अरे तुम्हीरे कोणीकडे इकडे!

गोप्या—सरकार तुमचा सबुद लई ख्याल गेलाया.

गण्या—तुम्हाला लई भूक लागलीया

(शिवाजीच्या गळ्यांत फुलाचे हार घालतात व फळें पुढें ठेवितात.)

गोप्या—सरकार आमची गरीबाची पुंजा सरकारांनीं मानुनश्यांनी घ्यावी. दुरपतीबाईच एक भाजीच पान कृष्णादेवाला आवडल तसं आम्हीं आणलेली फळ सरकाराला ग्वाड लागूंदे देवा.

ग०—सरकार, अदुगर ही फळ खा, मंग आम्हासंग ब्वोला.

शिवाजी—काय चमत्कार आहे! या जगांत देव कोणालाही उपाशीं ठेवीत नाहीं. एक त्याच्यावर विश्वास असला म्हणजे बस्स. तो आपला योगक्षेम चालवितो. माझी बालंबाल खात्री झाली. मी भुकेनें अगदीं व्याकुळ झालों होतों, इतक्यांत देवानें मला हीं फळें पाठवून दिलीं.

गोप्या—सरकार देवानें कशाची ग्या आनल्याती.

ग०—ग्यातली निम्मी ग्या आनल्यात. माझ्या पायामंदी काट मोडल्याती.

गोप्या—सरकार म्हणत्याती देवान आनल्याती, पण देव तर इथेमन आपल्या देव्हाऱ्यामंदी बसल्याती.

शिवाजी—फळें आंबट आहेत कारे! अरे, ह्या फळांचे असे दातानीं तुकडे कोणीं तोडले आहेतरे! त्याला का पांखरांनीं चोंच्या मारल्या आहेत कायरे!

गण्या—सरकार, चिमनांच्या दातान थोडी थोडी कुरतडल्याती. हंग ही अस्सी कुरतडली. (फळाचा तुकडा तोडून दाखवितो.) ग्या

काय उष्ट न्हायी केल. म्हटल सरकारासनी खायची, तवा आंबट व्हायती, का कडु व्हायती, का तुरट व्हायती, का ग्वाड व्हयती ? आपल्या पायाच्यान म्या काय उष्टी न्हायी तीं केली.

शिवाजी—(हंसतो.) ह्या मूर्खा ! उष्टीं नाहीं केलीं तर काय ? थोडीं थोडीं खाऊन पाहिलीं होय ? आतां ह्यांचा देवाला नैवेद्य कसा दाखवावा ?

गोप्या—सरकार, तुमच्या निवेदाला आनल्यातीन देवाच्या बाच हिय काय ?

शिवाजी—गाढवा, असें म्हणूं नये. (गोप्या तोंडांत मारून घेतो.) रामांनीं भिल्लिणीची उष्टींच बोरें खाल्लीं होतीं. श्रीकृष्णपरमात्म्यांनीं गवळ्यांच्या पोरांच्या तोंडांतल्या ताकाच्या गुळण्या फार गोड लागतात म्हणून आपल्या तोंडांत घेतल्या. मी जातीचा मराठा आणि हीं माझ्यावर भाव ठेवणारीं मुलें जातिवंत मराठ्यांचींच आहेत. मी यांचीं उष्टीं फळें खाणार. फार तर काय, पण मी जर ब्राह्मण असतों, आणि मला कोणी एखाद्या कुणब्यानें सद्भावानें असली देणगी आणून दिली असती तरी सुद्धां मीं खाल्लीं असती. (फळें खाऊं लागतो.) अहाहा ! हीं फळें अमृतासारखीं गोड आहेत ! यांच्या पुढें पक्वान्नें रद्द आहेत. उघडच आहे कीं, पक्वान्नें मनुष्यांनीं केलेलीं असतात, फळें आणि फुलें ईश्वरनिर्मित असततात. तुम्हांला या वेळीं बक्षीस काय देऊं रे ? (दोघे सरकारच्या पायां पडतात) अरे, काय पाहिजे तें मागा.

गोप्या—देवाला निवेद दावला म्हंजी मग देवाच्या पाया पडाव लागत कीं न्हायी ? तस आम्ही आता सरकारच्या पाया पडतो, आन सरकारच्या पायापाशीं इनंति करतो कीं, सरकारची कामगिरी बजाविली यांत बक्षीस काय म्हून मागायच !

गण्या—पायाप मागन इतकच आहे कीं, सरकारांनीं घरापोत चलाव. थोरल्या आईसाब रडल्याती, बाईसाब रडल्याती, रंगूबाई रडल्याती, मंगूबाई रडल्याती, तानाजीराव रडल्याती, पंडितराव बी रडल्याती !

गोप्या—सरकार, आपुन आम्हासनी शिकवितव्हता कीं आइच ऐकाव म्हुनशान, आनू आता सरकारच आइच ऐकत न्हायींती. तवा सरकारला आतां काय शासन कराव ? आन कुनी कराव ?

शिवाजी—काय लबाड आहेतरे हे ! गण्या, गोप्या, तुमचें बोलणें मला फार आवडलें.

गोप्या—आपुनबी आईला आन बायकोला सोडुनशान सरकारच्या पायाप हिथच डोंगरांत राहणार.

गण्या—सरकार घरीं आल्याबिना आपुन घरीं जाणार नाहीं. घरीं जाव तो इचेभन समदीं मानसं रडत्याती. पागतली घोडीं बी रडत्याती. चारा खात न्हायिती. गाई वासर हंबरत्याती. चारा खात न्हायिति. त्याच्या डोळ्यांमधून पान्याच्या धारा लागत्याती. पाखरसुद्धां सरकार चोचीत चारा घेऊनशान उगच बसत्याती. वाड्यामंदी संमद भयान दिसतया. अंधार झालाया. आपुन आल्याबिगर उजेड पडायचा नाहीं.

शिवाजी—तुम्हांला कोणी पढवून पाठविलें आहे कायरे ? अगदीं शिकविल्यासारखें बोलता ते ? तुमच्या भाषणानें माझ्या मनाला मोह उत्पन्न होतो; पण हें कांहीं बरोबर नाहीं. तुम्ही दोघे येथून चालते व्हा.

गोप्या—सरकार, आम्हा गरीबावर अस कशापायी रागावता ?

ग०—माबाप आई जर तान्ह्या लेकराला सोडूनशान गेली तर तें लेकरूं कस जगल ? राजा जर आपल्या लोकाला सोडून शान गेला तर त्या लोकाला कुनीबी लुटूनशान नेईल. समद्या लोकाच नाक राजा हाये.

शिवाजी–तुम्हाला कोणीं इकडे पाठविलें रे ? खरेंच सांगा. माझ्याजवळ चोरलें तर खबरदार.

गोप्या–सरकार, बाईसाहेब कायी आन खात न्हायिती. त्यांची तुम्हांला दया येउंद्या. त्या कांहीं जगायच्या न्हायिती. त्यांच आपल्यापाशीं अस मागन हाय कीं, एकदां या पायाच दर्शन देऊन आपल्या हातान एकदां माझे दोन तुकडे करून टाका. (रडत रडत) असला निरूप सांगायलाबी आम्हाला रडूं येतं.

ग०—सरकार न्हयि तर ही घ्या कटार आणि जर तुम्ही परत येत नसल्याल, तर आमची इतच खांडुळी करून टाका. म्हंजी आम्हाला ह्री काळी त्वांड घेऊन बाईसायबाकडे जानशी नग.

शिवाजी-अरे लुच्चांनों, तिनें तुम्हाला पढवून पाठविलें आहे नाहींरे ? चालतें व्हा तुम्ही दोघे येथून. मी साफ घरीं येत नाहीं. कारे, तिची आणि तुमची कोठें गांठ पडली ?

गोप्या—त्या पल्याडल्या खिंडींत पडली. त्यानला आतां काय निरोप जाऊन सांगू. त्यानूला हे त्वांड कस दावाव ? सरकार. आम्ही आपल्या बायका अशा सोडुनश्यान गेलों असतों तर सरकारांनीं आमची चामडी लोळविली असती.

ग०-पन आतां सरकारची चामडी कोन काढनार है. थोरांनीं साळ म्हंजी औषधाला साळ, आन् गरीबान साळ म्हंजी भर केली पोटाची.

शिवाजी—तुम्ही तिला असें सांगा कीं, मला तुझी गरज नाहीं. राज्य मिळविण्याची गरज नाहीं. प्रत्यक्ष मला माझ्या आईबापांची सुद्धां गरज नाहीं. आतां तुह्मी ह्मणतांकीं, ती कांहीं खात नाहीं आणखी पाणीही पीत नाहीं, त्यास तिला असें सांगा कीं, तूं असें कडकडीत उपास काढूं नको. अशा करण्यानें माझें मन वळावयाचें नाहीं. ही माझ्या हातांतील आंगठी तिला द्या. हिच्यावर माझें नांव आहे. जोंपावेतों माझी आणि तिची गांठ पडली नाहीं तोंपावेतों तिनें या आंगठीकडे पाहून माझें स्मरण करीत असावें. (आंगठी मुलांच्या हातीं देतो.)

ग०—सरकार, मी असला निरोपबिरोप कायी सांगायचा न्हायी.

गोप्या—सरकार, येत नसल्याल तर ही कट्यार आम्ही आपल्या उरांत भोसकून घेतों बाईसायबांसनीं आम्ही अस सांगितल कीं, सरकारला आनल्याबिगर त्वांड दावनार नाहीं.

शिवाजी—घे कट्यार कशी भोसकून घेतोस पाहूं.

गोप्या—गण्या, तुझ्या अदुगर मी भोसकून घेतों.

ग०—चल हट्, तू लांब बस. अदुगर ह्या मर्दै सरकारच्या पायाप ह्य जीव ठेवनार.

(उमबर्तांची आवेशानें झटापट लागते. शिवाजी भांडण सोडवितो.)

शिवाजी—(ऐकीकडे) कसें नशीब आहे ! पुनः पुनः मला मोहपाशांत गुंतवीत आहे. पण मी आतां साफ भुलणार नाहीं. या मुलांना मीं जर आतां होय म्हटलें नाहीं तर हीं मुलें छातीत कट्यार भोसकून प्राणसुद्धां देतील. आतां याला काय युक्ति काढावी !—हं ठीक. ही युक्ति बरी आहे. यांना डोंगरांत झुकापुरी देऊन कोठें तरी निघून गेलें पाहिजे.(उघड)चला मी तुमच्याबरोबर घरीं येतों. मग तर कांहीं हरकत नाहींना ! (त्रिवर्ग जातात.)

प्रवेश २ रा

स्थळ—अरण्य.

(सईबाई प्रवेश करिते.)

सईबाई—एका जन्मावरून तीन जन्मांची परिक्षा होते. पूर्वजन्मीं मीं कोणाचें तरी लग्न मोडलें आहे किंवा नवराबायकोचीं मनें एकमेकांविषयीं कलुषित करून त्यांची ताटातूट केलेली आहे, नाहीं तर साधुसंतांचा छळ केला असेल; कांहीं तरी घोर पातक माझ्या हातून घडल्याशिवाय परमेश्वरानें माझी आणि इकडची ताटातूट केलेली नाहीं. या जन्मीं जर मी सत्कृत्यें केलीं असतील, अनाथ दुबळ्यादिकांचीं कार्यें केलेलीं असतील, गोब्राह्मणांचें प्रतिपालन केलेलें असेल, श्रीशंकर आणखी श्रीविष्णू यांच्यांत भेदाभेद पाहिला नसेल, आणखी कायावाचामनेंकरून जर पतिव्रतेच्या धर्माप्रमाणें वागलें असेन, तर मला पायांचें दर्शन लवकर होईल. आतां मला एकेक पळ युगाप्रमाणें वाटतें आहे. भुकेनें प्राण व्याकूळ होत आहेत. चालून चालून जीव थकून गेला. आतां एक पाऊल टाकण्याचीसुद्धां शक्ति राहिली नाहीं. म्हटलें तीं दोन मुलें—गोप्या आणखी गण्या,—माझी झालेली ही दीन अवस्था तिकडे कळवतील. कदाचित् दया आली तर आली, म्हणून सकाळपासून शोधाकरितां पाठवलेलीं आहेत. पण त्यांचा अजून कांहीं ठिकाण नाहीं. देवा, एकदां माझी गांठ पडूंदे, म्हणजे माझा त्याग करून कसें जाणें होतें तें पहातें. (गण्या व गोप्या प्रवेश करितात.)

ग०—अगदीं आपल्या मागूनशानी येत होते.

गोप्या—आनू येकायेकीं जनु गडप झाले!

ग०—आतां बाईसाहेबाला कस त्वांड दावाव?

गोप्या—सरकारच्या मनामदी मुळींच यायच नव्हत. पन आ-पुन परान द्यायला तयार झालों, म्हुनशान आपल्या संग आल. आनू दिली राव सुकापुरी डोंगरांत, आनू झाय काय!

ग०—आह्मासनी मुलासनी सरकारानीं फसवावें ह्य काहीं चां-गला इचार नाहीं. (सईबाईचे जवळ येतात व सईबाईचे पायां पडतात.)

सई०—कायरे गण्या, गोप्या, मोठी प्रतिज्ञा करून गेला होता नारे! मग बरोबर आणल्याशिवाय परत कसेरे आलांत! (दुःखानें) तुमच्याकडे तरी काय दोष आहे! माझ्या कर्मांत जें लिहिलें असेल तें ब्रह्मदेवालासुद्धां टाळतां येणार नाहीं. तुमची येण्याची मी पाखरा-प्रमाणें वाट पहात होतें. पण तुम्हीं एकटेच आलांत, हें पाहून माझ्या आशेची निराशा झाली.

गोप्या—बाईसाहबे, आम्हीं त्यांना आपल्या संग घेऊनशान आलों होतो. आमच्या दोघांच्या मागोमाग चालत होते. इतक्यामंदी एका-एकीं जंगलामंदी आह्मासनी सुकापुरी देऊन गेले निघूनशान; त्याचा पत्ता नाहीं.

सई०—तुमच्याबरोबर येण्याला कांहीं आडेवेढे घेतले कारे! का बोलावल्याबरोबर लागलींच येतों म्हणाले!

ग०—इतक अर्जव कराव लागल कीं काइ बोलायची सोय नाहीं बुवा. ते म्हंगाले, साफ येत नाहीं. तुम्हाला सांगाव कीं मला तुमची गरज नाहीं. आईबापाची गरज नाहीं. कश्याची गरज नाहीं. मग जव्हा आम्हीं दोघेजण त्यांच्या पायावर हंजीर भोसकून जीव द्यायला लागलों, तव्हा म्हंगाले, "चला मी येतों तुमच्या संग."

सई०—माझ्याबद्दल त्यांच्या मनांत अगदीं काडीभरसुद्धां दया माया कांहीं राहिले नाहींनारे! प्रत्यक्ष आईबापांचीसुद्धां गरज नाहीं म्हणतात, तिथें मला कोण विचारतो! प्रारब्ध आपलें! देवा, मला संसारसुखाचा कांहीं तरी अनुभव आहे कारे? पति विरक्त होतात,

पण केव्हां, बायकोच्या ऋणांतून मुक्त झाल्यावर. आमचें सगळेंच विपरीत, माझ्या खुलास पारावार नाहीं, अगदीं कांहीं खूण पत्र कांहीं दिलें नाहींनारे ?

गोप्या—होय बाईसाहेब. त्यांनीं आपल्यासनी ही आंगुठी दिलेली हाय. आनू असा निरोप सांगितलाय, तुम्हासनी रडायचें काम नाहीं. तुम्ही आनपानी खुशाल खात जाव. उपास केल्यान आम्ही तुम्हांस भेटायच नाहीं.

ग०—आमची भेट होईल तोंपोतर या आंगठीची तुम्ही—

सईबाई–(मोठ्या आनंदानें) काय ! मला आंगठी दिली म्हणतोस ? तर मग मी मोठी भाग्याचीच म्हणायची. त्या आंगठीला मी आपल्या जीवाच्या पलीकडे ठेवीन. श्री रामचंद्रांनीं हनुमंताच्या हातीं सीतादेवीला आंगठी पाठविली होती, तशीच महाराजांनीं मला तुमच्या हातीं पाठविली आहे. फरक इतकाच कीं, रामानीं सीतेचा त्याग केलेला नव्हता. महाराजांनीं माझा त्याग केलेला आहे.

गोप्या–पनू बाईसाहेब, सीतादेवीला मार्वतीन आंगुठी दिल्यावर त्या काय म्हंगाल्या ?

सईबाई–त्या काय म्हणाल्या ? त्याचें गाणें एक मला सासूबाईनीं शिकविलें आहे. तें आतां माझ्या ध्यानांत येत नाहीं.

गण्या–बाईसाहेब, म्हना कीं चुकतमुकत. म्हनजे देवाला तरी आपली दया येऊनशानू सरकाची गांठ पडल.

सईबाई–बरं तर म्हणतें अं—

भंगिलें शिवधनुष्य श्रीरामें वरिलें मला ॥
वनीं आलों उभयतां बाई ॥ उभयतां बाई ॥
कांचनी मृग पाहिला ॥ १ ॥
मनीं वाटे मृग चुकला गे काचोळीला ॥
पुरवावी हौस ही माझी ॥ हौस ही माझी ॥
मम वचनीं राघव गेला ॥ २ ॥

दुर्वाक्य धरुनि मनिं छळिलें माऊजिशीं ॥
हें पाप साजणि मी अंगीं ॥ साजणि मी अंगीं
भोगितें दिवसानिशीं ॥ ३ ॥ ध्रु० ॥
मुद्रिके राम टाकून आलिस तूं कशी ॥
हा वृत्तांत सांग मज बाई ॥ सांग मज बाई ॥
सोडि मौन्य बोल तूं मशीं ॥ ४ ॥
सद्गदीत जानकी मुद्रे हृदयीं धरी ॥
ह्मणे माये आण तुज माझी ॥ आण तुज माझी ॥
खरें राम आहे कुठें तरी ॥ १ ॥
एकली वनांत दिन मी अनाथ मुद्रे अशी ॥
किति दिवस लोटुं क्लेशांचे ॥ लोटुं क्लेशांचे ॥
जिवनाविण मासळी जशी ॥ २ ॥
राघवें तुला धाडिलें मनिं ग मंज कळलें ॥
आशा नाहीं कुठें या रीती ॥ कुठें या रीती ॥
तुज कुणें हातीं निर्मिलें ॥ ३ ॥
लक्ष्मणाशीं छळिलें तें न फिरविलें ॥
बाई प्राणचि देइन आतां ॥ देइन आतां ॥
वेणि दोर गळां बांधिले ॥४॥ मुद्रिक राम टाकून०॥
ऐकूनि मारुती नमून सद्गद तिशीं ॥
तव राम सुखी किष्किधीं ॥ सुखी किष्किधीं ॥
तेणें शुद्धि धाडिलें मशीं ॥ १ ॥
अमृतासुता मनीं आनंद झाला कसा ॥

चातका मेघजल वदनीं ॥ मेघजल वदनीं ॥
पडे अवचित् बरवा तसा ॥ २ ॥
श्री ब्रह्मानंदीं कसा ॥
नाहिं कुठें सुखाचा वारा ॥ सुखाचा वारा ॥
अनुभव त्या गुरुला पुसा ॥ ३ ॥
श्री रामनाम परिवार सत्य मानशीं ॥
जे कथा गाती ऐकती ॥ गाती ऐकती ॥
ते धन्य जन्मले कुशीं ॥ ४ ॥ मुद्रिके राम टाकून० ॥

ग०-लई ग्वाड गान. आमच्या आइला असल गान एक बी येत न्हायी. आमच्या आइच मंजी आपले कुठ नांगराला गान म्हन, कुठ शेताला गान म्हन, कुठ बैलाला गान म्हन, कुठ म्हशीला गान म्हन, नाहीं तर नांग्या बैलाला वहलाव,

गो०—गप्प बस. उगच बडबड लावलीया. चला बाईसाहेब, आपुन हलक हलक त्या डोंगरांमधी सरकारचा तपास करूं त्यासनी आम्हासनी सोडून गेल्याला कायी लई नाहीं वखत झाला.

सईबाई-(एकीकडे) कदाचित् इकडची आणि माझी गांठ नाहीं पडली, आणखी मला आत्महत्या करून घ्यावी असें वाटलें तर हीं दोन मुलं मला कांहीं तसें करूं देणार नाहींत. तशीच वेळ आली तर कांहीं तरी निमित्त काढून यांना कामगिरीवर पाठवावें म्हणजे झालें. (उघड) तुम्ही कसें तरी करून एकदां गांठ घालून या मग मला सोडून कसें जाणें होतें आहे तें पाहतें. सासूबाई, रंगु, गंगु, पंडितराव, तानाजीराव, सगळे आमच्या शोधांत हिंडत असतील. देवा ! निदान सासूबाईंची आणि माझी गांठ तरी पडूं देऊं नकोस, नाहीं तर त्या मला घरीं घेऊन गेल्याशिवाय राहणार नाहींत. माझ्या-च्यानें त्यांच्यापुढें कांहीं बोलवणार नाहीं.

गोप्या—जला बाईसाहेब, त्या समुरल्या खिंडीमंदी जाऊ. सरकार तिथ खाचीनें भेटत्याल. (निघून जातात.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ-डोंगर.

(शिवाजी प्रवेश करितो.)

शिवाजी-कोणाचे आईबाप, कोणाची बायको, कोणाचा पुत्र, कोणाचा मित्र, संसार सुख केवळ अभ्राची सावली आहे. क्षणांत नाहींसें होईल. विषयाचें सुख म्हणजे आकाशांतील विजेची चमक. संसार हें स्वप्न आहे. देह उपजतांच मृत्यूच्या तोंडीं दिलेला आहे. मग माझें राज्य, माझी बायको, माझा मुलगा, माझें घर, माझें शेत, असें म्हणतांना आम्हांस लाज वाटू नये का ? ज्याप्रमाणें सर्पानें अर्धवट बेडूक गिळावा, त्याप्रमाणें काळानें आम्हांस ग्रासिलें आहे. मग तो बेडूक जसा. इकडे तर सर्पानें गिळिलेंच असतें, परंतु आपण स्वतः पुढें माशा गिळीत असतो, त्याप्रमाणें आमची स्थिती आहे. आमचा उद्यांचा भरंवसा नाहीं. काळ आम्हाला केव्हां दाढेखालीं रगडुन टाकील याचा नेम नाहीं. आम्ही इकडे ईश्वराला विसरून जाऊन एकमेकाला कवटाळतों, मनसोक्त चैन मारतों, नेहमीं सुखप्राप्तीकरितां माशाप्रमाणें तडफडतों, केवढा आमचा मुर्खपणा आहे ? आजपावेतों माझें आयुष्य कवडीच्या मोलानें गेलें. रोज रात्रीं तुकारामाचे कीर्तनास गेलें म्हणजे असें वाटतें की, जसा कांहीं अमृताचा पाऊस पडतो आहे ! आईबापाची आठवण नाहीं. राज्यप्राप्ती करून घेण्याची जरुर नाहीं. स्त्रीही नको, कुटुंब नको, कांहीं नको-(हंसून) त्या मुलांना फसविण्यास मला कांहींच उशीर लागला नाहीं. माझ्यावर त्यांचा पुर्ण विश्वास. मला त्यांनीं मोहपाशांत अगदीं जखडून टाकलें होतें. (आवाज होतो) आतां येथें आवाज कसला झाला बरें ? मला वाटलें, कोणी तरी श्वापद आलें असावें. माझ्या मनाला भिण्याचें कांहींच कारण नाहीं. सर्वांभुतीं परमेश्वर सारखा भरलेला आहे. कोणाला कोणी ठार मारण्याचा अधिकार नाहीं. (सईबाई कड्यावरून गडबडत येऊन शिवाजीजवळ पडते.)

सईबाई—(कण्हत कण्हत) हिंडतां हिंडतां अगदीं थकलें.

तहानेनें जीव कासावीस झाला. भूक लागली. कांहीं खावयास मिळेल म्हणून या कड्यावर चढूं लागलें, तों पाय घसरून खालीं पडलें. सर्व अंग ठेंचलें. अग आई आई ! (बेशुद्ध होते.)

शिवाजी-कोण बरें ही स्त्री असावी ? माझ्या ओळखीची दिसते. आपल्याला काय, कोणी कां असेना. तहानेनें तिचे प्राण व्याकूळ झाले आहेत. तिला पाणी पाजणें आपलें काम आहे. भूतदया हेंच आमचं भांडवल. (तिच्या तोंडांत पाणी घालतो.) अरे ही तर आमच्या घरची माणसं ! कसा मायापाश आहे ? या मूर्खपणाला काय म्हणावं ! आईनें तरी हिला एकटीला कशी सोडली असावी बरें ? पण आपल्याला असले विचार मनांत आणणें योग्य नाहीं.

सई०—(एकीकडे) हें स्वप्न तर नाहीं ! ज्यांचा शोध करीत मी या जंगलांतून भटकत फिरत आहें, ते परमेश्वराच्या कृपेनें माझ्या अगदीं जवळच आहेत. आतां जीव गेला तरी हे पाय म्हणून सोडणार नाहीं. आता क्षणभर बेशुद्धपणाचें सोंग घेतें.

शिवाजी—अजून कां बरें ही शुद्धीवर येत नाहीं ? भुकेनें आणखी तहानेनें अगोदर प्राण व्याकूळ झालेला, या प्रखर उन्हांतून हिंडून हिंडून ही अधिक थकली, आणखी कड्यावरून खालीं बेशुद्ध पडली. (नाडी पहातो.) नाडी अगदीं मंद चालते आहे. श्वासोच्छ्वास किंचित् वाहतो आहे. या वेळेला काय उपाय करावा ? किंवा अशीच सोडून देऊन चालतें व्हावें ? तुकारामानें सांगितलेल्या ब्रह्मज्ञानाची ही कसोटीच आहे. ते काय बरें म्हणाले ?

> न करीरे संग राहे रे निश्चळ ॥
> लागो नेदी मळ ममतेचा ॥ १ ॥
> या नांव अद्वैत खरें ब्रह्मज्ञान ॥
> अनुभवावांचून बडबड ते ॥ २ ॥

एकीकडे मायापाश खेंचतो आहे, एकीकडे विवेक ओढतो आहे. पण नाहीं, हा मायापाश ताडकन तोडून हा मी असा निघून जाणार. (जाऊं लागतो, त्यास सईबाई परत फिरविते.)

सईबाई-अशा माणसाचा विश्वासघात करावा काय ! उभारमी

तुकाराममहाराजांचें दर्शन घेऊन येतों म्हणून सांगणें झालें; तीन दिवस गेले, चार दिवस गेले, पत्ता नाहीं, म्हणून सासूबाई आणखी मी शोध करण्याकरितां देहूस आलों, तों आम्हांस बातमी लागली कीं, संसाराचा वीट घेऊन सर्व गोष्टींचा त्याग करून डोंगरांत जाणें झालें आहे म्हणून. देवाच्या कृपेनें आतां गांठ पडली, आतां म्हणून सोडायची नाहीं. आतां अगोदर घरीं चलायचें ना ?

शिवाजी—कोणाचें घर, कोणाचें दार, तूं कोण आणि मी कोण ? आतां मला कोणी नको. आजपावेतों मला मायापाशांत गुंतवून खूप फसवलेंत. आतां माझें मला स्वहित चांगलें समजायला लागलें समजलांत.

सईबाई—अग बाई ! काय तरी कठोर भाषण हें. असें निष्ठुर-पणाचें भाषण मला आजपावेतों कधींसुद्धां बोलणें झालें नाहीं. काय म्हणे, तूं कोण आणखी मी कोण ? तुकारामबोवांनीं आपल्या संसा-राप्रमाणेंच माझ्या संसाराचें वाटोळें केलें म्हणावयाचें. हें भाषण जर सासूबाईंनीं ऐकिलें तर त्यांच्या मनाला किती तरी दुःख होईल त्या-ची कल्पना तरी आहे कां इकडे ?

शिवाजी—त्यांत काय आहे ? माझ्या मनांत कांहीं कोणाला दुखवावें असें नाहीं. पण तुम्ही होऊन दुःख करूं लागलांत तर त्याला माझा काय उपाय आहे ? तुम्ही आपल्या देहाचें सार्थक करा. आज पावेतों तूं, मी अगदीं तुझा जीव कीं प्राण असें मला प्रेम दाखवून माझें चित्त हरण करून घेतलेंस. स्वारी शिकारीवर असतांना सुद्धां मला तुझी आठवण होऊन कधीं कधीं माझें मन चंचल होई. आज-पावेतों तुला देह विकला होता. आजपावेतों तुझ्याकरितां परमार्थ बुडविला. पण आतां मी तुझा नाहीं. इतर जन ज्याप्रमाणें बायको मेली असतां तिचें प्रेत मांडीवर आडवें घेऊन "संसार बुडाला" "संसार बुडाला" म्हणून धडा धडा ऊर बडवून घेतात, त्यांतला मी नाहीं. तुझ्याकरितां मला किंचित् सुद्धां वाईट वाटत नाहीं.

सई०—असलं असलं काय ? ज्या दिवशीं माझ्याकरितां फुलांचे गजरे कोण करीत होते ? माहेराहून येण्याला एक दिवस उशीर

लागला म्हणजे सांडणीस्वारावर सांडणीस्वार कोण पाठवीत होतें ? माहेरीं गेलीस म्हणजे मला चैन पडत नाहीं असें कोण म्हणत होतें ? आपण जोडय्यानें श्रीरामदासस्वामींचें दर्शनास जाऊं असें कोण म्हणत होते ? आणखी असल्या प्रेमाच्या झाडाला अशीं विषानें मोख-ळेलीं फळें आणलींत ? [दुःखानें] बायकांची जात गाईसारखी आहे ! आमचा असा त्याग केलांत तर आम्ही कोणाच्या तोंडा-कडे पहावें ? पुत्र झाल्याशिवाय स्त्रीचे ऋणांतून मुक्तता नाहीं अशी शास्त्रमर्यादा आहे. माझ्या मनाला इतकें दुःख आजपावेतों कधीं दि-लेलें नाहीं, मग आजच कां इतकें कठोर मन केलेंत ? आतां इकड-चा एक एक शब्द मला विजेच्या कडकडाटासारखा वाटत आहे. आतां मी इकडचे पाय सोडून कुठें जाणार नाहीं. माझी मान तोडली तरी हरकत नाहीं. तुकारामबुवांनीं नाहीं का संसार केला ? मग त्यांना नाहीं कां मुलें लेकरें झालीं ? ते तरी आपल्या बायकोला वागवि-तात कीं नाहीं ?

शिवाजी—तुकाराम संसारांत असून अलिप्त आहे. आरशा-मध्यें आपण आपलें मुख पाहिलें असतां आपल्यास दिसतें, परंतु आपणाला पक्कें ठाऊक असतें कीं, आपण आरशांत नाहीं. सरो-वरामध्यें चंद्र, सूर्य यांचीं प्रतिबिंबें दिसतात, त्या प्रतिबिंबांच्या योगानें उदक सुद्धां प्रकाशमान भासतें; परंतु सरोवरांचे चंद्रसूर्य हे आकाशांतच आहेत. त्याप्रमाणें तुकाराम संसारांत असून अलिप्त आहे. तसा माझे इतर कोणाचेच हातून होणार नाहीं. कनक, कांता आणि पुत्र यांचा आम्हांला क्षणांत मोह उत्पन्न होईल, म्हणून इंद्रियांचें दमन करण्याकरितां आम्हांस वनप्रयाण केलें पाहिजे. मला सर्वत्रांचा वीट आला आहे. मी आतां येथून तीर्थयात्रेस जाईन. बारा ज्योतिर्लिंगांचें दर्शन करीन. काशीहून रामेश्वरास भागीरथीच्या कावडी नेऊन वाहीन. वाटेल तें मी करणार. तुमचा मला आतां पाश नको आहे. आणखी या पुण्यमार्गाच्या आड तुम्हीही पण येऊं नय.

सई०—एक तर मला बरोबर न्यावें. नाहींतर या हातांनीं माझा

निकाल करून हवें तिकडे निघून जावें. मी कांहीं अबला हे पाय म्हणून सोडणार नाहीं. मी बरोबर येणार.

शिवाजी—मी येऊं देणार नाहीं. कशी येतेस तें पाहतों.

सई०—काय कराल ? ठार माराल ना ? हा घ्या खंजीर. मी तर त्याचीच वाट पाहत आहें. अशा प्रकारें प्रत्यक्ष पतीच्या हातून मृत्यू आला, तर माझ्यासारखी भाग्यवान कोणीच नाहीं. हं, आटपा लवकर, करा एका घावीं दोन तुकडे.

शिवाजी—(तिच्या हातची कट्यार घेऊन फेंकून देतो.) जा. निघ आपल्या घरीं. (धक्का देतो.) तुझा माझा काय संबंध ?

(सईबाई मूर्च्छित पडते. शिवाजी जातो. जिजाबाई, रंगू, गंगू पंडितराव व तानाजीराव प्रवेश करितात.)

जिजा०—अरे, आतां धाडकन येथें काय बरें पडलें ?

रंगू—अहो, या पहा बाईसाहेब, यांच आतां धाडकन जमिनीवर आपटल्या बरं का ? (जिजाबाई तिला मांडीवर घेते.)

गंगू०—यांना पडण्याला कारण काय बरें झालें असावें ?

तानाजी०—यांची आणखी महाराजांची गांठ पडली असावी. महाराजांनीं यांच्या मनाला लागेल असें कांहीं तरी बोचून बोललेलें असावें असा माझा तर्क धावतो.

पंडितराव—हा येथें खंजीर कसला पडला आहे बरें ?

जिजा०—काय करावें या आमच्या दुर्दैवाला ? देवानें माझ्या कपाळीं आणखी काय काय सोहळे लिहिले आहेत कोण जाणे ! मुली, मुली, (तिजला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न करिते. सईबाई शुद्धीवर येते.) म्हटलें तुझी आणखी बाळाची गांठ पडली होती का ? (ती मानेनें होय म्हणून सांगते.) मग तो कोणीकडे गेला ? केव्हां गेला ? तुला काय म्हणाला ? त्याला माझी आठवण आहे. काय ? माझ्या माणसाचें कधीं नांव काढलें का ? सांग. सांग.

सई०—कांहीं नाहीं. त्यांना कोणी नको. कोणाची गरज नाहीं. निक्षून सांगणें झालें कीं, तुम्ही माझी आशा सोडा. तेव्हां मी म्हटलें कीं, या खंजिरानें माझा आपल्या हातानें निकाल करून जा. तेव्हां

तो सर्पानें फेंकून दिला, आणखी या पलीकडच्या झाडींत त्याच्यानें निघून जाणें झालें.

तानाजी०—आईसाहेब चला आपण तेथें शोध करूं; नाहींतर तसेच तुकारामबुवाचे घरीं जाऊं; कारण रात्रीं तेथें कीर्तनाकरितां स्वामीनें स्वारी ठेवलेली. (सर्व हळूहळू जातात.)

प्रवेश ४ था

स्थळ—देहू येथील विठोबाचें मंदीर.

(तुकाराम प्रवेश करतो.

तुकाराम-(एकीकडे) मन म्हणजे काय ! कल्पनेची केवळ मूर्ति. या मूर्तीचे संगतीनें नानाप्रकारचे जन्म प्राप्त होतात. या मनाचा संचार सर्वत्र आहे. याला भ्रमण करण्यास दहाही दिशा पुरत नाहींत. आकाश आणि सप्तपाताळें हीं पुरत नाहींत. एवढी याची व्यापकता असून आपण याला क्षणभर धरूं म्हटलें तर सांपडणार नाहीं. मर्कट कधीं समाधी लावील काय ! तसें हें मन आहे. निश्चयाला हटकून ढांसळून टाकणारें, धैर्याला नष्ट करणारें विवेकाला भ्रष्ट करणारें, जाऊं नये तेथें हटकून जाणारें, खाऊं नये तें खाणारें, पिऊं नये तें मुद्दाम पिणारें, बोलूं नये तें बकणारें, करूं नये तें जाणूनबुजून करणारें, सर्व इंद्रियांना चेतना उत्पन्न करणारें, आशा, तृष्णा, कल्पना, काम. क्रोध यांचें ठाणें जागृत ठेवणारें आणि शुद्ध-बुद्धीची राखरांगोळी करणारें, असें हें अनिवार आहे. गिरिकपाटांस एकांतीं आसन ठोकून ऋषिजन म्हणतात, आम्ही मनोनिग्रहीं सावधान आहों, पण हें मन त्यांना केव्हांच ठकवून निघून जात आहे. मनाचें आकलन करण्याकरितां कित्येक अन्नाचा त्याग करून बसलें, पण मनानें त्यांना रात्रंदिवस जागृतींत आणि स्वप्नांत अन्न अन्न करावयास लाविलें. मला वाटतें आकाशाची चौपदी करतां येईल, मेरूपर्वत पुडींत बांधतां येईल, शून्याची नरडी दाबतां येईल, प्रचंड अग्नीची मोट बांधतां येईल, सप्तसमुद्रांचा एकच घोट करतां येईल, भयंकर

यःकश्चित शासन करतां येईल, पण मनोनिग्रहाची वार्ता भगवंताशिवाय कोणी करूं नये. अहो, प्रत्यक्ष सृष्टी निर्माण करणारे ब्रह्मदेव, संहार करणारे श्रीशंकर आणि प्रतिसृष्टी उत्पन्न करणारे विश्वामित्र, अशा अशा बहाद्दरांचें कौपिन मनानें ताडकून उडविलें तेथें इतरांची कथा काय ? अभंगाच्या वह्या पाण्यांत बुडविल्याबद्दल, परमेश्वरा, माझ्या मनाला खेद होऊं देऊं नकोस. हेंच तुझ्याजवळ रात्रंदिवस मागणें आहे. या गांवच्या लोकांनीं माझी अगदीं पाठ पुरविली आहे. त्यांतून या म्हाताऱ्यानें तर अगदीं कमाल केली. आलाच तो. (एक म्हातारा प्रवेश करतो.)

म्हातारा—तुकारामबुवा, तुम्हाला मीं लहानपणापासून पहात आहें. तुमच्याविषयीं माझा मोठा पूज्यभाव होता. तुम्हाला मी अत्यंत शहाणा समजत असें, मोठा साधु समजत असें, परंतु मला आतां तुमच्यासारखा मूर्ख या जगांत कोणी दिसत नाहीं.

तुकाराम—कसें म्हणतां आजोबा ? माझ्यासारखा मूर्ख !

म्हातारा—अरे तर गृहस्था, तूं आपलीं खतें पत्रें पाण्यांत बुडवलींस. मी म्हणतों, कांहीं हरकत नाहीं. त्यांत तुझी सात्विकवृत्ति दिसून आली. पण अभंगाच्या वह्या तूं पाण्यांत बुडवून टाकल्यास ? यांत काय पुरुषार्थ केलास ? आजपावेतों स्वार्थ तर बुडविलास, पण आतां परमार्थही बुडविलास. तुझा देव भक्तांसाठीं मोठा धांवण्या घेणारा आहे, मग वह्या कशारे पाण्यांत बुडाल्या ? तस्मात् तुझ्या अभंगांत ईश्वरीप्रसाद मुळींच नाहीं. काशींतल्या पंडितांनीं साधु एकनाथाचें भागवत भागीरथींत फेंकून दिलें होतें. तें जसें भागीरथीनें हात वर करून झेललें, तसे तुझे अभंग इंद्रायणीनें का नाहीं झेलले ? आजपावेतों तूं व्यर्थ त्या देवाची स्तुति केलीस. त्या देवांत देवपण नाहीं समजलास ?

तुकाराम—वह्या बुडल्याबद्दल हा वेळपावेतों मला यत्किंचित् सुद्धां वाईट वाटलें नव्हतें, पण मला तुमचें म्हणणें आतां कांहीं अंशीं खरें दिसतें.

म्हातारा—कांहीं का म्हणतोस ? माझें म्हणणें अक्षरशः खरें

आहे. रात्रंदिवस कष्ट केलेस, सुखाची झोंप घेतली नाहींस, मुलाबाळांना कधीं होळामर पाहिलें नाहींस, नेहमीं उदास राहिलास, मळिन वस्त्रें धारण केलींस, जगाचा वीट मानलास, संपत्तीला शिवला नाहींस, घरादाराला झुगारून देऊन घरावर तुळशीपत्र ठेवलेंस, ब्राह्मणाला सर्वस्व मला अर्पण केलीस, आळंदी पंढरीच्या वाऱ्या करून पाय झिजविलेस, रात्रंदिवस मुखानें त्या काळ्याचें विठ्ठल विठ्ठल म्हणून भजन केलेंस, संसाराला तिलांजळी दिलीस, क्रोधाचा उपयोग इंद्रियदमनांत केलास, लोभाचा उपयोग तीर्थप्रसादाकडे केलास, सज्जनांचा मोह धरिलास, आणखीं केलेंस काय तर त्या विठोबाच्या स्तुतिपर लाखों अभंग केलेस. पण त्याला तुझी दया आली काय ? त्यानें तुझे ग्रंथ—

तुका०—हां बस्स बस्स. जास्त बोलूं नका. तुमच्या बोलण्याचा माझ्या हृदयांत पूर्ण प्रकाश पडला. व्यर्थ ! व्यर्थ ! मी या भूमीला भार झालों. व्यर्थ मी त्या देवाचे पोवाडे गायिले. हाय रे देवा ! मग हा सर्व भ्रम कारे ! का पिशाच्च ! काय ? म्हणूं तरी काय ?

म्हातारा—काय म्हणतोस ? जीव दे जीव. एवढाले ग्रंथ लिहिलेस, त्या तुला हें असें बक्षीस मिळालें आहे. माझ्यासारखा असता तर त्या विठोबाच्या नांवानें जोत्याशीं टक्कर घेऊन प्राण सोडता. (जातो.)

तुका०—हे पांडुरंगा, तूं महा निष्ठुर आहेस. तुला दया माया कांहीं एक नाहीं. यमनियम, पापपुण्य, सर्व आमच्यामागें लाविलेलीं आहेत, पण तुझ्या घरीं कोणता न्याय रहतो आहे ? बिचाऱ्या हरिश्चंद्रानें सर्व वैभव हरण करून त्याचा पुत्र रोहिदास आणि त्याची स्त्री तारामती, यांना डोंबाघरीं गुलाम बनविलेंस. नळदमयंतीची ताटातूट केलीस. चक्रवर्ती शिबी राजा, दयेची केवळ मूर्ति, त्याच्याकडून त्याचेंच मांस काढून तोलून घेतलेंस, कर्ण वीर घायाळ होऊन रणांगणीं पडला असतां त्याचे दांत पाडून घेतलेस. अत्यंत उदार बळीस त्याला पाताळीं दडपलास. श्रियाळाचें बालक त्याच्याकडून करवतानें कापविलेंस. माझ्यात ईर्षेपायेकों ज्यानें राम राम असा सतत

उच्चार केला, त्या दशरथाला वत्सवध घापाला—अधःपात ! सकल तीर्थांचा आणि मंत्रांचा केवळ अवतार अशा मांडव्य ऋषीला शुळावर चढविलेंस ! कां, तर त्यानें लहानपणीं एक भुंगा कांटा टोंचून मारला. यज्ञाचे ठायीं ऋषिजन तुला अवदान देतान तिथें काळें तोंड करतोस, आणखी गोकुळांत घरोघरीं जाऊन बायकांचीं दारें उघडून लोणी चोरून खातोस. तस्मात् धिःकार असो अशा देवाला. अरे दुष्टा शेंडीला दोरी बांधुन जागरणें करून भक्तिपूर्वक मीं तुझें ज्यांत वर्णन केलें ते माझे अभंग पाण्यांत बुडवून तुला काय मिळालें ? विनाकारण तूं मला खेद उत्पन्न केलास.

माझें लेखीं देव मेला ॥ असो त्याला असेल ॥ १ ॥
गोष्टी नकरी नांव न घे ॥ गेलों दोघे खंडोनी ॥ २ ॥
स्तुतिसमवेत निंदा ॥ केला धंदा उदंड ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे निवांत ठेलों ॥ वेंचित आलों जीवित्व ॥ ४ ॥

काय तें वाळवंटचिें सुख ! ज्या वाळवंटांत वैष्णवांनीं खेळ मांडला आहे, कामक्रोध पायांखालीं तुडवून टाकले आहेत, जेथें एकापेक्षां एक बळी कळीकाळावर बळकट कास कसून उभा आहे !—अहाहा, काय अनुपम्य सुखसोहळा मला वाटत होता ! पण हा अमरे भ्रम. ज्या नामामृताच्या आनंदकल्लोळांत देहाची शुद्धि जाऊन जेथें पंडित ज्ञानी, योगी, महानुभव, सिद्ध आणखी साधक वर्णाभिमान विसरून जाऊन एकमेकांला लोटांगणें घालतात, सर्वांगाला गोपीचंदनाची उटी लावलेली असते ज्यांच्या गळ्यांत तुळशीच्या माळा मिरवत असतात, टाळ मृदंगाची घाई उडून गेली असते, ज्या ठिकाणीं सुरनर पुष्पांचा वर्षाव करीत असतात, कठोर अंतःकरणें जेथें लोण्याप्रमाणें मृदु होतात आणि जेथें पाषाणालाहुद्धां पाझर फुटतात, असें मी लाखों लोकांना सांगत आलों, पण तो सारा भ्रम ! तें सुख या तुकारामाचे कपाळीं नाहीं. हाय ! हाय ! धिक्कार ! (जमिनीवर अंग टाकून देतो.

अंक चवथा समाप्त.

अंक पांचवा.

प्रवेश १ ला

स्थळः—देहू येथील विठोबाचें मंदीर.

(तुकाराम निजलेला आहे. म्हातारा प्रवेश करितो.)

म्हातारा—अरे तुकाराम, अरे तुकाराम. तुला मी अति आनंदाची एक बातमी सांगतों. तूं कष्टी होऊं नकोस. तुझ्या वह्या श्रीपांडुरंगानें इंद्रायणीच्या डोहांत कोरड्या ठणठणीत ठेवल्या आहेत.

तुकाराम—(जोरानें ऊठून उभा राहतो.) काय! माझे अभंग इंद्रायणींत कोरडे! खरोखर ते अभंगच आहेत. आहाहा पांडुरंगा, मी तुझा मोठा अन्याय केला. तुला मी व्यर्थ दोष दिला, आणखी तेरा दिवसपावेतों प्राण निघून जावा म्हणून डोळे झांकून या दगडावर निजलों. आजोबा, मला या काळीं किती आनंद झाला आहे म्हणून सांगूं! तुम्हीं मला पांडुरंगस्वरूपी दिसतां, तुम्हांला मी लोटांगण घालतों. आज हा तुकाराम सात समुद्र आपल्या या वीरबाहूंनीं पोहून गेला. उपमन्यूला क्षीरसागर, ध्रुवाला अढळपद, सुदामाला सुवर्णपुरी अथवा सती द्रौपदीची कौरवसभेंत जशी लाज राखलीस, तशी या तुकारामाची तूं आज मनकामना पूर्ण केलीस. तूं आपलें ब्रीद खरें केलेंस. आजपावेतों निरपेक्ष बुद्धीनें तुझी एकनिष्ठपणें सेवा केली, त्या तुला आज संकट घालून तेरा दिवस पाण्यांत उभा करून मी आपल्याला काळिमा लावून घेतली. आजपासून माझी कोणी जरी बराबरा मान कापली, सगळ्या जनानें माझी निंदा केली, तरी तुला शीण होईल असें संकट मी कधीं घालणार नाहीं. माझा अधिकार काय? आणखी मी अन्नपाणी वर्ज करून तुला सांकडें घातलें काय? श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं पशुमुखानें ऋग्वेद बोलवून सगळ्या जनाला जसें चकित केलें तसें तूं आज अनिर्वाच्य कृत्य केलेंस! असें कृत्य मागेंही झालें नसेल, आणखी पुढेंही होणार नाहीं.

म्हातारा—म्हटलें मला थोडें बोलूं देतां काय? का आपणच सारखी टकळी चालवितां, लोक आतां असें म्हणतात कीं, तुमच्या वर्ह्यांकरितां श्रीपांडुरंगानें हा एक अकरावा अवतार धारण करून तुमच्या वह्या आपल्या मस्तकावर कोरड्या धरिल्या होत्या. लोकांनीं त्या आतां वाजतगाजत पालखींत मिरवत तुमच्याकडे आणल्या आहेत.

तुकाराम—पांडुरंगा, तुला मी आतां काय देऊं? तुझ्या नामावरून हा माझा देह ओंवाळून टाकतों. चला आजोबा, आपण आतां कीर्तनास उभे राहणार.

म्हातारा—अरे पण, तेरा दिवसांत अन्नाचा लेश तुझ्या पोटांत नाहीं, याचा कांहीं विचार!

तुका०—तहानेला तहान पिऊन गेली, भुकेला भूक खाऊन गेली. पांडुरंग माझ्या हृदयांत वास करीत असल्यानें माझी तहानभूक हरून गेली. (म्हातारा जातो. जिजाबाई, सईबाई, तानाजीराव, पंडितराव, रंगू व गंगू प्रवेश करितात. सर्व तुकारामास नमस्कार करितात. सईबाईस 'पुत्रवति भव' असा आशिर्वाद देतो.)

जिजा०—महाराजांचे चरणापाशीं विनंती आहे कीं, शिवाजी आमचा सर्वांचा त्याग करून घरादाराचा त्याग करून विदेही होऊन अरण्यांत फिरत आहे. त्याला कृपा करून आपण संसारांत घालावें, नाहींतर आमचे सर्वांचे प्राण निघून जातील.

तुका०—यमुनेच्या डोहांत श्रीकृष्ण बुडाले, त्यावेळीं यशोदेनें यमुनेंत उडी घालून जीव देण्याचा निश्चय केला. मोठ्यानें आक्रोश करीत धांवत धांवत यमुनेपावेतों आली. सर्वत्रांस वाटलें कीं, आतां ही जीव दिल्याशिवाय राहणार नाहीं. परंतु डोहाजवळ आल्यावर जीव न देतां डोहाचे अलीकडेच तिनें धरणीवर अंग टाकिलें. ही तिची अवस्था! मग आपण तर माणसेंच आहोंत. शिवाजी कांहीं पाण्यांत बुडाला नाहीं. तो जिवंत असून सत्कार्यीं जर आपला देह लावीत आहे, तर तुम्ही त्याला पुनः संसाररूपी जाळ्यांत कशासाठीं गुंतवितां तुम्ही त्याचे कोण आणि तो तुमचा कोण? तुम्ही विनाकारण दुःख कां करितां?

जिजा०—झालें. तुमच्यावर आमचा मुख्य भरंवसा. तुह्मीच असं बोलूं लागलां तर मला माझ्या मुलाची आशा उरली नाहीं. माझ्यावर आकाशच कोसळलें ह्मणावयाचें. साधुसंगतीनें फार सुख होतें ह्मणतात, त्याचा मला अनुभव आला. व्यर्थ, व्यर्थ मी महाराजांकडे आलें.

सई०— असें होतें तर मला 'पुत्रवतीभव' असा कसा आशीर्वाद दिला ? महाराजांचें बोलणें असत्य होणार नाहीं. खरें कीं नाहीं रंगू ?

तानाजी०—माईसाहेब, असें मनांत आणूं नका. महाराज केवळ आपलें सत्व पहात आहेत.

रंगू—माणसाचें मेलें जीव जाईपावेतों सत्व पहाणें हें कांहीं साधूस उचित नाहीं.

गंगू—आपण कशालाग मध्यें तोंड घालावें. आपली किंमत काय, हें आपण ओळखावें.

पंडित०—तानाजीराव, विनाकारण वेळ घालविण्यांत अर्थ नाहीं. आपण महाराजांचा अरण्यांत जाऊन पुनः तपास करूं मग आपल्यात जें उचित दिसेल तें करूं.

तुका०—पंडितरावांची कल्पना उत्तम आहे. तुह्मी सर्व त्यांना गांठा, तुमच्या ह्मणण्यावर ते काय ह्मणतात तें पहा.

जिजा०—महाराज, असें उडवाउडवीचें भाषण आपण कां करितां बरें ? आह्मी आपल्यास शरणागत आहों. आपण आतां या माझ्या सुनेला दिलेला आशीर्वाद पूर्ण करा, शिवाजीचे पोटीं अद्याप संतान नाहीं. मराठ्यांच्या गादीची स्थापना होणें अशक्य आहे. गोब्राह्मणांचा आपणास अभिमान असला पाहिजे.

तुका०—माझ्या अभिमानानें काय होणार आहे ? सर्वसाक्षी परमेश्वरास सर्व गोष्टी श्रुत असतात. त्याच्या इच्छामात्रेंकरून सृष्टीची घडामोड होत आहे. त्याची इच्छा नसल्यास आपले प्रयत्न व्यर्थ होत.

सई०—माझ्या बोलण्याकडे महाराजांचें लक्ष मुळींच नाहींसं दिसतें. मला काय आशीर्वाद दिला तो ध्यानांतच नाहीं वाटतें !

तुका०—या मुलीनें तर मला अगदी केचींतच पकडलें ह्मणाव-यांचें. मुली, तुझ्या इच्छेप्रमाणें करणार पांडुरंग समर्थ आहे.

सई०—महाराजांचे पाण्यांत बुडवून टाकलेले ग्रंथ तेरा दिवसां-नंतर कोरडे निघाल्याचें आह्मांस आतांच एका ह्मातान्यानें सांगितलें. त्यानेंच आम्हांस आपले पाय घट्ट धरण्यास सांगितलें आहे. देवानें आपले ग्रंथ कोरडे काढल्याचा आपल्यास किती आनंद झाला आहे! अशा वेळीं आह्मीं दुःखांत असणें, हें आपणास योग्य दि-सतें का?

तुका०—तुह्मी फार चतुर आहांत. तुमचें बोलण्याचें मोठें कौ-तुक वाटतें. बरें असो. आतां शिवाजीची माझ्याकडे येण्याची वेळ झालेली आहे. तुह्मी क्षणभर बसा. तुमच्या देखतच मी आपल्याक-डून त्याला चार बोधाच्या गोष्टी सांगून पुनः त्यास संसारांत घाल-ण्याचा प्रयत्न करून पहातों. (तुकाराम बाजूस उभा राहतो. शिवाजी प्रवेश करितो. आश्चर्यचकित मुद्रेनें उभा राहतो.)

जिजा०-(शिवाजीच्या गळ्यांत मिठी मारून) बाळा शिवबा, मला सोडून तुला अरण्यांत जाववलें तरी कसें? अरे माझी आज्ञा घेत-ल्याशिवाय तूं कधीं घराचे बाहेर पाऊलसुद्धां टाकलें नाहींस, असें असून आतांच मजविषयीं इतका निष्ठुर कसारे झालास? आतां मला आई म्हणून तोंडभर हांक कोण मारील? मला नेहमीं म्हणत होतास कीं, आई, तूं माझे नऊ महिने ओझें वागवून, असंख्य कष्ट सोसून मला लहानचा मोठा केलास, रात्रंदिवस माझ्या अंथरुणावर बसून, अहोरात्र जागरणें करून, जिवापाड कष्ट करून नानाप्रकारच्या दुखण्यांत औषधें देऊन तूं मला बरें केलेंस, अंगाचें आंथरूणकेलेंस, योग्य गुरूकडून माझा विद्याभ्यास करविलास, मला सुख व्हावें ह्मणून स्वतःचे जीवाकडे न पाहतां नानाप्रकारचीं संकटें भोगलींस. आई मी तुझा कसा उतराई होईन? प्रत्यक्ष मी आपल्या अंगाच्या कात-ड्याचा जोडा करून तुझ्या पायांत घातला, तरी तुझे उपकार फिट-णार नाहींत. या सर्व भावनांचा मला आज चांगला परिचय आला. आतां तुला मी जाऊं देणार नाहीं. (बाजूला उभी राहते.)

शिवाजी—आई, हा देहही माझा नाहीं, आणखी हा वेशही पण माझा नाहीं. हे हात, पाय, डोळे, हे माझे प्रत्यक्ष अवयव असून ते-सुद्धां वाटेल त्या वेळीं मला सोडून जातील. माझ्या पाठीपोटीं कोणी नसून एकटा मी अनेक दुःखप्रद जन्म घेऊन चौऱ्यायशीं लक्ष योनी सारख्या फिरत आहें. दर जन्मीं आईबाप आहेतच. त्यांना म्हणून अंत नाहीं. पतंग जसा दिव्याला भुलतो त्याप्रमाणें—ही आपली माझें—यांत मी गुरफटून गेलों आहे. हजारों लोक आजपावेतों माझ्यापुढें निघून गेले, परंतु मरणानंतर त्यांचें काय झालें त्याचा वार्तासुद्धां नाहीं. तुकाराममहाराजांनीं माझ्या डोळ्यांत अंजन घातलें आहे. त्यामुळें आजपावेतों जें अदृश्य होतें तें आतां दिसूं लागलें आहे. आतां त्रिकूटाच्या शिखरावर सुखानें निद्रा करीत आहें. त्रिगुणांचे वळसे आतां चुकविले. वित्त, गोत, स्त्री, पुत्र, माता, पिता, यांचीही मायावळ आतां तुटलेली आहे. सर्व प्रकारें निष्काम झालों आहें. सतरावी जी जीवनकला, ती प्राप्त होऊन तिनें इच्छा पूर्ण केली, आणि ऊर्ध्व मुखानें सोहं शब्दानें मी परमेश्वराला आळवीत आहें. आई, तुकोबाचें असें म्हणणें आहे कीं, परमेश्वराच्या ठिकाणीं अंतर पडत असेल तर प्रत्यक्ष आईबाप असले तरी त्यांचासुद्धां संबंध तोडून टाकावा; मग इतरांची काय कथा ? प्रल्हादानें आपला बाप जो हिरण्यकश्यपू त्याचा त्याग केला. बिभीषणानें आपला बंधु जो रावण त्याचा त्याग केला. भरतानें श्रीरामचंद्रासाठीं कैकयी मातोश्रीचा त्याग केला. सांगावयाचें तात्पर्य इतकेंच कीं, तुम्ही माझा नाद आतां सोडून या–तुम्ही सुखानें घरीं जा.

तुका०–(एकीकडे) शाबास, शिवराया शाबास. तुझें भाषण ऐकून माझी चित्तवृत्ति प्रसन्न झाली. गोरक्षनाथाप्रमाणें तूं श्री रामदासस्वामींचें शिष्यत्व करशील–तुझ्या अंगी वैराग्य पूर्ण बाणलें, देहाचे ठिकाणीं उदास आहेस. आशापाश तुझ्यामागें राहिला नाहीं. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात कीं, जन्म आणि मृत्यु यालाच मी “ संसार ” म्हणतो, तो तूं जाळून टाकलास. आतां तुला मोठें राज्य प्राप्त झालें, अथवा तू मोठाले पराक्रम करून

तुझी कीर्ति दिगंत झाली, तरी तूं जनकराजाप्रमाणें विदेही राहशील, अशी माझी खात्री झाली. आतां याला क्षात्रधर्मांचा उपदेश करावा, म्हणजे हा आपल्या मातोश्रीच्या आज्ञेप्रमाणें कार्यभाग करील.

जिजाबाई—(एकीकडे) माझी अक्कल अगदीं गुंग झाली मला असें वाटलें नव्हतें कीं, तुकोबाच्या उपदेशानें शिवबा इतका पालटेल इतक्या थोड्या अवधींत इतका पालटावा ! उपदेशाचा परिणाम कितीं जलद् झाला पण ! तुकाराममहाराजांनाच जर गोब्राम्हणांचा अभिमान नाहीं, तर मी तरी कशाला तळमळ करूं? (उघड) आतां मी फार दिवस जगत नाहीं समजलास ? विजापुरास ही बातमी समजली म्हणजे तिकडे मोठा शोक होणार आहे, याचा तुला कांहीं विचार आहे कां ?

सईबाई—[एकीकडे] सासूबाईंनीं आपली पराकाष्ठा केली, पण उत्तरें कशीं चोख येतात. त्यांनासुद्धां काय बोलावें तें सुचत नाहीं. आतां तुकाराममहाराजांनीं जर कृपा केली तर माझे पाय भुईला लागतील. माझा सर्वस्वी घात झाला आहे.

[तुकाराम प्रवेश करतो.]

तुका०—शिवाजी, भगवंतांनीं गीतेमध्यें अर्जुनास क्षत्रियाचे अंगीं काय काय गुण असले पाहिजेत, हें सांगतांना काय सांगितलें आहे बरें ? त्यांच्या अंगीं सिंहासारखा पराक्रम, सूर्यासारखें तेज, अंगावर आकाश कोसळून पडलें तरी धैर्य न सोडणें, कमलपुष्प ज्याप्रमाणें अथाक पाणी फोडून वर उमलतें त्याप्रमाणें असंख्य संकटें प्राप्त झालीं तरी क्षत्रिय वीरांनीं आपलें दक्षत्व न सोडणें, सूर्यकमलाचीं पुष्पें जशीं सूर्याकडेच नेहमीं तोंड करतात, पाठ कधीं दाखवीत नाहींत, त्याप्रमाणें शत्रूस पाठ न दाखवितां युद्धचापल्य दाखविणें, आम्रवृक्षाप्रमाणें औदार्य आणि ईश्वराचे ठिकाणीं निस्सीम भक्ति हा सातवा गुण त्यांचे अंगीं असला म्हणजे आकाश असें सप्तवर्णानीं शोभिवंत दिसतें, त्याप्रमाणें ते क्षत्रिय दिसतात. तात्पर्य शौर्य, तेज, धैर्य, दक्षता, युद्धचापल्य, दानशौंडत्व आणि ईश्वरभक्ति, हे तुमचे स्वाभा-

विक गुण असले पाहिजेत तुम्ही सर्वसंगपरित्याग करून तपश्चर्या केली आणि वैराग्य धारण केलें, तर राज्यभार कोणी वाहवा? शांति, क्षमा, तपश्चर्या, एकांतवास, संसारत्याग, अत्यंत नम्रता आणि वैराग्य इत्यादि ब्रह्मकर्मे चांगलीं खरीं. पण तीं केव्हां? पुत्राला सिंहासनारूढ करून वृद्धापकाळीं! तुह्मी या वैराग्यवृत्तीचा एकदम त्याग करा. घर्षणानें जसा अग्नि प्रदीप्त होतो तशी माझ्या भाषणानें तुमची वीरवृत्ति, तुमचें पूर्वीचें क्षात्रतेज, इत्यादि गुण प्रकाशमान होऊं द्या. तुह्मी श्री रामदासस्वामींचे चरणारविंदीं लक्ष ठेवून त्या सद्गुरूची एकनिष्ठपणें सेवा केल्यास तुमचें सर्वस्वी कल्याण होऊन तुमचे जीवितार्चे सार्थक्य होईल. यापेक्षां अधिक इच्छा काय आहे.

शिवाजी—मीं काय सांगावें? आपण सर्व जाणतच आहां. आपल्या महाराष्ट्रदेशांत मराठ्यांच्या गादीची स्थापना व्हावी, ही माझी जन्मापासून इच्छा आहे.

तुकाराम—श्रीपांडुरंग तुमची इच्छा पूर्ण करील. सईबाई, मी कांहीं ज्योतिषी नाहीं, म्हणून तुमचे ग्रह पाहून तुह्मी ह्मणतां त्या गोष्टी मी तुह्मास सांगूं शकेन. मी कांहीं सामुद्रिकशास्त्र जाणत नाहीं. देवऋषी किंवा पंचाक्षरी नाहीं म्हणून तुम्हाला भुताखेतांची, यक्षकिन्नरांची अथवा राक्षसांची बाधा आहे किंवा काय, तें पाहूं शकेन. मला जन्मकुंडली समजत नाहीं. तें असो; पण कायहो सईबाई, तुमची इच्छा काय आहे?

सईबाई—(लाजून) जन्मोजन्मीं याच पायांची दासी असावें, वंशपरंपरेनें या भरतभूमीची सेवा घडावी, आणखी आपल्यासारख्यांचा सहवास रात्रंदिवस असावा, म्हणजे संसारयात्रा सुखदायक वाटेल.

तुकाराम—शाबास बाई, तूं महा साध्वी आहेस. तुझे मनोरथ श्रीपांडुरंग पूर्ण करील. कोण आहे तिकडे?

जिजाई—(पडद्यांतून) काय काम आहे?

तुकाराम—म्हटलं जरा बाहेर येऊन जा बरें.

जिजाई—(प्रवेश करिते. शिवाजी व त्याची बायको पाया पड-

तात.) माझ्या पायां पडण्याचें कांहीं कारण नाहीं. मी कांहीं पंढरीची वारी करीत नाहीं. आणखी माळाही पण माझ्या गळ्यांत नाहींत. या पंढरीच्या विठोबानें माझा नवरा वेडा केला आहे, आणखी आतांशा आम्हीं वैकुंठाला जाणार म्हणून सारखी बडबड करीत असतात. मला म्हणतात, तू येतेस का बरोबर? घरांत म्हैस व्यायला झाली त्याची कांहीं त्यांना काळजी आहे का? अहो इतकें कशाला? प्रत्यक्ष त्यांचा मुलगा महादेव मुतखड्यानें अत्यवस्थ होता, पण हे आपले स्वस्थ. मग जेव्हां पोरांची तंगडी धरून पोरगं फरफर ओढीत विठोबाचे देवळांत नेलें आणि चांगला एका हातांत मोचा घेऊन त्याला मारण्याची जेव्हां भीति घातली तेव्हां त्या मुलाला लघ्वी होऊन तावडतोब गुण आला. पण त्याचा कांहीं यांना आनंद आहे का? यांना तुम्हीं मराठ्यांची गादी स्थापन व्हावी म्हणून प्रसाद कसला मागतां? आणखी ही तुमची वेडी बायको मुलंबाळं कसली मागते? हे जर तुम्हांला राज्य मिळवून देते तर त्यांची बायकामुलें अन्नान्न करून उपाशीं कां मरतीं? याचा तुम्हांला विचार नाहीं का? या वेड्याच्या नादीं लागून तुम्हीं सुद्धां बावचळला होता. रानांत निघून गेला होतां. पण लवकरच आलांत शुद्धीवर. यांच्या नादीं लागूं नका. नाहीं तर यांच्यासारखे तावडतोब व्हाल.

शिवाजी--यांच्यासारखे आम्ही होऊं म्हणतां? यांच्या नखाची आमच्यानें बरोबरी होणार नाहीं. यांच्या तुम्ही धर्मपत्नी आहांत तस्मात् तुम्ही भाग्यवान् आहांत. मला माझ्या आईप्रमाणें आहांत. महाराज धनद्रव्याला स्पर्शसुद्धां करीत नाहींत; नाहीतर तुमच्या घरीं गजांतलक्ष्मी करून सोडली असती.

सईबाई–तुम्ही आमच्या घरीं चलानांत आपल्या? तुम्हांला मी आपल्या सासूबाईप्रमाणें समजेन. तुम्हांला कांहीं कमी पडायचें नाहीं. मी तुमची रात्रंदिवस सेवाचाकरी करीन.

जिजाई–एवढें मात्र बोलूं नका. हे जें खातील तेंच मी खाईन. यांना भोजन घातल्याशिवाय मी अन्न खाणें नाहीं. मला दोन दोन दिवस उपाससुद्धां काढावे लागले आहेत, याला साक्ष माझ्या मा-

हेरची मग आई आहे. आतां हे वैकुंठाला जाईन म्हणतात, तर मला रात्रंदिवस काळजी लागली आहे. म्हटलं बरोबर चार दिवसांच्या दशम्या घेऊन जा, तर हंसायला लागतात. सांगतात कीं तूं वेडी आहेस. मी क्षीरसागरीं भगवान् शेषावर निजलेले आहेत तिकडे जाणार. आतां बाई काय करावें ! तो शेष म्हणजे मेली विखारी सापाची जात. तें किरहूं यांना चावलें बिवलें तर तिथं कांहीं भैरोबाचें देऊळ सुद्धां नाहीं. यांना अगदीं वेड लागलें. वेडाच्या भरांत यांनीं दोन तीन गोष्टी अगदीं जगांत हंसूं होईल अशा केल्या. चिंचवडच्या मोरयागोसाव्याला हे म्हणाले कीं मुंगीहून मी लहान आहें आणि आकाशाहून थोर आहें. याच्या भारंभार जर तराजूंत मुंग्या घातल्या तर कोट्यावधी भरतील. आभाळापेक्षां जर हे मोठे तर चांदोबाला का हात लावीत नाहींत ? बरं मी असें शहाणपणानें बोललें, तर मूर्खाप्रमाणें हे हंसूं लागतात. तें असो. पण तुम्ही मला येण्याविषयीं आग्रह करूं नका. हें पहा, तुपाच्या अंगीं जरी पाण्यापेक्षां अधिक गुण आहेत तरी त्यांत मासा राहूं शकत नाहीं.

तुका०—पुरे झाली तुझी बडबड. आपल्या घरीं शिवाजी आले आहेत. त्यांना आपल्या घरांतून खायला एक भाकरी आणून दे. आणखी या बाईच्या ओटींत एक नारळ घाल.

जिजाई—आतां या बेअकलीपणाला करूं तरी काय ? एवढा शिवाजीसारखा मनुष्य तुमच्याजवळ राज्य मागायला आला, आणि तुम्ही त्याच्या पदरांत भिकाऱ्यासारखी भाकर घालायास मला सांगतां ! असेंच त्या चिंचवडच्या देवाला यांनीं आपली मांडीच चिरून दाखविली. चिंचवडकर देव म्हणतात यांच्या मांडींत कापूस भरलेला आहे. तेही यांच्यासारखे खुळेच आहेत वाघ, सिंह यांना मारून त्यांच्या पोटांत पेंढा भरून ठेवतांना आपण ऐकतों, पण माणूस मेल्यावर त्याच्या पोटांत कापूस भरून ठेवतांना कोठें पाहिलें नाहीं. एकदां हे आळंदीला गेले, तेथें त्या मेल्या सोन्याच्या पिंपळाखालीं कांहीं पाखरें-राघू, चिमण्या दाणे टिपीत बसलीं होतीं. प्रदक्षिणा घालून हे जसे जवळ आले तशीं तीं भरकन् उडून गेलीं ! यांना वाटलें कीं,

पाखरें मला काय म्हणून भ्याली ! झालें बसले खुंटून सकाळपासून तों संध्याकाळपावेतों. पुढें तीं पांखरें जेव्हां यांच्या अंगावर येऊन बसूं लागलीं, तेव्हां हे जाग्यावरून हलले. कोहगांवच्या शिवजी कुंभाराच्या बायकोनें तर यांच्या अंगावर आधणाचें कढत कढत पाणीच ओतलें, कां तर तिचा नवरा यांच्या भजनीं लागला ! पुढें तिला रक्तपित्ती भरली. आणखी यांच्या अंघोळीनें झालेला चिखल मलमाप्रमाणें तिला लावुन ती बरी केली. देवांनें मेलेलें मूल एका बाईनें आणून यांच्या कीर्तनांत दिलें टाकुन. तें म्हणे काय यांच्या भजनाच्या तडाक्यांत जीवंत झालें, आणि उठूनच बसलें. यांचे वेडेपणाचे मासले तुम्हांला जर सांगूं लागलें, तर एक भारत होईल. (जाते.)

(महादेव प्रवेश करितो.)

शिवाजी—महादेव, तूं येतोस कां आमच्या घरीं रहाण्याला तुला काय पाहिजे तें देऊं, हत्ती देऊं, घोडा देऊं, मोठा वाडा देऊं तुला रहावयास.

महादेव—महाराज, मी एक वेळ रस्त्यावर मोठी मजा पाहिली.

शिवाजी—कोणचीरे ती ?

महादेव—एक लहान मूल चुकलें होतें. तें साऱ्या रस्त्यानें रडत फिरत होतें. त्याची आई लंगडी, आंधळी, कोळशासारखी काळी अशी होती. हें मग आम्हांस पुढें समजलें. तें लहान मूल बोबड्या बोबड्या शब्दानें माझी आई कोठें गेली म्हणून विचारीत होतें. तें मूल ब्राह्मणाचें होतें, म्हणून पुष्कळ ब्राम्हणांच्या बायका रंभेसारख्या सुंदर आणि अंगावर लाखों रुपयांचे दागिने घातलेल्या त्या मुलास घेऊन जाऊं लागल्या. पण तें मूल कांहीं केल्यानें त्यांच्याकडे गेलें नाहीं. शेवटीं त्याची ती आंधळी आणखी पांगी आई, बाळ्या बाळ्या करीत जेव्हां आली, तेव्हां तें तिच्याकडे झाप टाकून एकदम गेलें ! मग उभयतांना किती पण आनंद झाला म्हणून सांगूं ?

सई०—पाहिलें का यांच्या बोलण्यांत किती खोल अर्थ उत्पन्न होत आहे तो ! हा कांहीं यांचे आईबाप गरीब जरी आहेत तरी आपल्या घरीं द्रव्याच्या आशेनें म्हणून कधींच येणार नाहीं. मुलगा कोणाचा ?

तुका०—धर्माची तत्वें तरी अशींच आहेत. तुपाचा उपयोग जसा माशाला नाहीं, किंवा आपल्या आईला सोडून दुसऱ्या सुंदर स्त्रियांजवळ जसें तें बालक गेलें नाहीं, तसें स्वधर्म सोडून परधर्माचें अवलंबन करणें व्यर्थ होय. पाणी जसें माशाला जीवित किंवा मुलाला जशी आई प्रिय, तसा तुह्मी आपल्या धर्मावर विश्वास ठेवा; परमेश्वराला स्मरा, मग तुह्माला तिळमात्र कमी पडणार नाहीं. असो; तुम्हांस राज्य प्राप्त झालें म्हणजे तुह्मीं इतकेंच पाहणें कीं, स्वधर्मत्याग करणाऱ्यास योग्य शासन करणें आणि धर्माप्रमाणें चालणाऱ्याचें संरक्षण करणें हें राजाचें मुख्य कर्तव्य आहे.

शिवाजी—महाराजांचे आज्ञेची अवज्ञा करणें हें महत्पाप आहे असें मी समजतों. महाराजांनीं सांगितल्याप्रमाणें श्री रामदासस्वामींचे चरणीं लक्ष ठेवून ही संसारयात्रा सुखाची करण्याचा प्रयत्न करितों. (तुकाराम वस्त्रें भूषणें शिवाजीचे अंगावर घालतो.)

जिजाबाई—महाराजांनीं मला आज पुत्ररत्न दिलें याबद्दल मी महाराजांचे काय उतराई व्हावें. बरें !

तुकाराम—श्रीपांडुरंगाची भक्ति करा, ह्मणजे आह्मांस सर्व पोहोंचलें. तुह्मी आपापले घरीं आतां जा. तुम्ही फार थकला आहात. (जिजाई भाकर व नारळ प्रसाद ह्मणून शिवाजीच्या व सईबाईच्या पदरांत टाकते. सर्व नमस्कार करून जातात व तुकारामही एका बाजूनें जातो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ -नागनाथाचे देवळाजवळच्या ओढ्यांतील झरा.

(अनगडशा फकीर व त्याचा चेला असे दोहरा म्हणत प्रवेश करितात.)

॥ दोहरा ॥

मगदूर हमे कब् तेरे[1] वस्फोंकि[2] रकम् का ॥
हकोंके[3] खुदावंत है तू लैहो कलम् का ॥

---

१ तारीफ करणाचा. २ सरा. ३ पृथ्वीवरचे चांगलें पदार्थ.

इसमसनदे इजत पेके तूं जुल्वेनुमाहे ॥
क्या ताप गुजर होवे तौ कुल्के कदम् का ॥
बसते हे तेरे सायमे सबशेक और बेरामन् ॥
आबाद तुजसेही तू घरैंदेरो हरमें का ॥
है खोप अगर जीमे तौ है तेरे गजबूसे ॥
दैरदिल्मे भरोसा है तौ तेरे करमैंका॥
मानिंद हुबाब आंख तौ दर्द् खुली थी ॥
खींचा फेर् इस बेहरैमे आरसाकु इदमैंका ॥

वरील दोहऱ्याचा गोषवारा.

तुझी तारीफ करण्याची आम्हांला शक्ति नाहीं. पृथ्वीचें संरक्षण करणारा आणि तारण करणारा तूंच आहेस. या सर्व पृथ्वीवर तुझा उजेड आहे. तुझ्या पायाचा भरंवसा असल्यानें आमचें कांहीं वाईट होणार नाहीं. तुझ्या छायेमध्यें हिंदु आणि मुसलमान बसलेले आहेत. देवळे आणि मशिदी तुझ्या योगानें आबाद आहेत. तुझ्या रागाची जरी आम्हाला भीति वाटते, तथापि तुझ्या कृपेचा आम्हांस भरंवसा आहे. बुडबुड्याप्रमाणें तुझे डोळे टवकारलेले आहेत. तुझ्या मनांत आलें तर एका पळांत ही पृथ्वी बुडवून टाकशील.

लाहो लाहा इल्लिल्ला महंमद् रसुल्लिल्ला

चेला—अल्लाहो अकबर (असें म्हणत म्हणत इकडून तिकडे फिरतात.)

अनगडशा—या परवर दिगर, ये अलम् दुनियेके पहदे पर तुहि पाक है. हम तमाम लोग गुन्हेमे गिरफ्तार है. हम् लोगोंके लिये तूनें पानी और अनाज पैदा किया है. वास्ते हमारे तंदुरुस्तिके तू बरसात् गिराता है. अदमियोके चमनके लिये और वास्ते खुप-बोंके तूनें हरकिसमके फुले गुलचमनमे पैदा किया है. खुपसूरत

---

१ प्रकाश. २ ईश्वराचा भरंवसा. ३ देऊळ. ४ मशीद. ५ भय. ६ ओस. ७ मेहेरबानी. ८ बुडबुडे. ९ तुफान. १० जीव.

औरतोंके वास्ते खुपसूरत मर्द पैदा करते. नवगर लोग दिलखुषीके वास्ते माषुक माषुक दुलन और दुलाकी शादी बनाते. लेकिन् कुई ये ख्याल नहि करता के इस्का पैदा करनेवाला कोन् है और हम इस्के एहसान मंद है और नहि. अये मेरे दोस्तों अबनमाज पढने का वख्त हुवा है. अय ये पानीके झरेमे हात पाव और मूं सफा करके खुदाहुतालाकी याद करेंगे.

(रामेश्वरभट, सदानंद व नित्यानंद प्रवेश करतात.)

सदानंद—नारायण! नारायण! रामेश्वरभटजी, ब्राम्हणांचा झरा यवनांनीं विटाळला हें फार गैर केलें. आपण रोज येथें स्नान करतों.

नित्यानंद—नारायण! नारायण! जाऊं द्या, आज आपण दुसरीकडे स्नानास जाऊं.

रामेश्वर—असें कशालाहो? झरा पाहिजे असला तर उपसून काढूं, किंवा हा झरा वाहता आहे. त्याला कांहीं हरकत नाहीं या फकीरांना आपण येथून हांकून देऊं. आणखी रोजच्याप्रमाणें येथें स्नानविधी उरकून घेऊं.

सदा०—या कामांत त्यांचें आपलें भांडण होणार आहे. म्हातारी मेल्याचें दुःख नाहीं, पण काय म्हणतात ना काळ सोकावतो. आज हे येथें स्नानास आले तसे रोज येतील.

नित्या०—तें कांहीं नाहीं. यांना येथून भांडाभांडी करून हांकून दिलेंच पाहिजे.

रामे०—तुम् चले जाव ह्यांसे, ये झीरा हमारा है. हम रोज इस जगे आंगार न्हाते हैं. और संध्यावंदन और भगवनका पूजन करते हैं.

अनगा०—भटजी बाबा, ये पानी अल्लानें सबकू सरीका दिया है. इसमे तुमारे बडे बडे शास्त्री पानी पीते है. हमारे उस्ताद काजी· शरीफ पानी पीते है. चमार पानी पीते है. और जानवर घोडा, कुत्ता पानी पीता है. पानी पाक है, तुम और हम नापाक है.

सदा०—नारायण! काय आम्हाला अपवित्र म्हणतोस! सर्व-संगपरित्याग करून संन्यासदीक्षेचें ग्रहण केलें, तरी आम्ही नापाक असें म्हणणाराला शिक्षा केलीच पाहिजे.

नित्या०—येथें सोंवळ्याओंवळ्याचा विचार अगदीं रहात नाहीं. क्षेत्राचे ठिकाणीं या गोष्टींचा विचार चांगला असतो. या फकीरांना येथून हात धरून काढून दिलें पाहिजे. हे कांहीं अन्या बोलानें जाणार नाहींत. सावित्रीबाई भिक्षा घाला म्हणून चालणार नाहीं.

रामे०—तुम हमारा झीरा च्छोड देव् और ह्यांसे चले जाव; इसमे तुमारा और हमारा दोनोका भला है.

अनगडशा०—नहि तो तुम हमारा क्या करोगे पंडत ? पानी कुच बजारमे मोल नहि लाते. ये नाला बडा है. पानी इसमे मुल्लक है. तुमे चाहे तो चले जाव उदर. हम तो एक उंगल ह्यांसे पिच्छे* नहि हट जायगे. पिछे जो हो सो हो. तुमकु क्या करनेका होसो करलो. चाहे तो हमको जला डालो, नहि तो मार डालो, मगर तुम ये खुब समजना के तुम लोग खुदाका बडा गुन्हा करते है. इस लिये नाहक् हमे सताते हो.

सदानंद– **नित्यानंद**– **रामेश्वर**–	}	तुम ह्यांसे फोरन निकालजाना.
अडगडशा– **चेला**–	}	जाते नहि.

(पांचजणांची झटापट होते, त्यांत अनगडशा व त्याचा चेला) हरले जातात.)

अनगडशा—(संतापून) पानी अदनासा चीज है. इसू वास्ते तुने मेरा कलिजा इतना गरम किया। तेरा कुच खुदा भला नहि करेगा. तेरा सत्यानाश हो जायगा! तेरा खाना खराब हो जायगा। ये पानीसे तू न्हाया तो तेरे सब तनका अङ्गार अङ्गार हो जायगा. ये अङ्गारके मारे तू मर जायगा. हम गरीब फकीर लोग कोनसेही बारेमे किसीकु सताते नहि. मगर तुने हमकु खाली सताया तुम तीनोने मिलकर हमकु मारा अब देखो इसका नतीजा कैसा होता है. अब तुम् ऐसें डुबके रहो. बाहेर आया तो तुमारे तनकी अंगार अंगार हो जायगी. (हातपाय आपटीत संतापानें निघून जातात.)

रामे०—अरे जा. अशीं कावळ्याच्या शापानें ढोरें मरूं लागलीं तर काय होणार नाहीं? काय म्हणे स्नान केलें तर तुझे सर्व अंगाचा दोष होऊन जाईल. मोठा ईश्वराचा अवतार पडलास कीं नाहीं।

सदानंद—आपल्या पुराणांतरीं ऋषिवर्गानीं क्षुल्लक कामांत चूक झाली तर मोठमोठे शाप दिले आहेत. त्यांतलाच हा प्रकार झाला म्हणावयाचा जे आहे ते.

नित्यानंद—अहो का वेडे आहांत का? जे आहे ते ऋषींच्या नखाचीसुद्धां यांना सर येणार नाहीं. अगस्ति ऋषीनें समुद्र प्राशन केला. यांच्यानें जे आहे ते घागरभर पाणीसुद्धां पिववणार नाहीं. विश्वामित्रानें प्रतिसृष्टी निर्माण केली. जे आहे ते यांच्यानें एक वृक्ष-सुद्धां निर्माण करितां येणार नाहीं.

रामेश्वर—या जगांत ब्राम्हणाप्रमाणें तपस्वी पुण्यवान् कोणी आहे का? आम्हीं जें सहा शास्त्रांचें अध्ययन केलें आहे त्याचें तेज आमच्या अंगांत कांहींच नाहीं का? यःकश्चित् फकीराच्या शापानें आम्हांला पीडा होऊं लागली तर काजव्याच्या तेजापुढें सूर्याचा प्रकाश फिकाच पडला म्हणावयाचा. चला, आतां जाऊन मी स्नान करितों. (पाण्यांत शिरतो.)

सदानंद—प्रातःस्नान क्षेत्राच्या ठिकाणीं फार उत्तम होते नाशिकास गंगेच्या कांठीं, किंवा वाईस कृष्णेच्या कांठीं; भिलवडी, औदुंबर, इत्यादि ठिकाणीं प्रातःस्नानें करून स्नानसंध्येंत कालक्रमणा करणें फार सुखकर वाटतें. परंतु काय करावें एकया ठिकाणींच वास्तव्य केलें तर जे आहे ते पुढीची पंचाईत पडते.

नित्यानंद—आपल्याला जेथें तेथें पुढीचीच तर पंचाईत पडते. नाहीं तर आपण आपला पुष्कळ वेळ परमार्थसाधनाकडे घालविला असता. आतां रामेश्वरभटाकडे तरी जे आहे ते आपण किती तरी दिवस मोजनास जावें? आपल्या मनाला आतां संकोच वाटूं लागला आहे. इतर ब्राम्हण जे आहे ते श्राद्ध आहे, पक्ष आहे, हव्य आहे, जे आहे ते कव्य आहे, इकडे तिकडे जातात. विपुल, जे आहे ते, दक्षणा मिळते. पण आम्ही काय बोलून चालून संन्यासी. आम्हांला कोण

बोलावतो ! खरेंच सांगूं का मला असें झालें आहे कीं, या संन्याशा-च्या पेंचाटींतुन कोणी सोडवील तर बरें.

सदानंद—आतां बाबा या संन्याश्याच्या दीक्षेंतून कोण मुक्त करणार ? माझें मनसुद्धां तुझ्या प्रमाणेंच चंचल झालें आहे इतर ब्राह्मणांना मिष्ट मिष्ट पदार्थ, ह्मणजे बासुंदी, पुऱ्या, लाडू, जिलबी, केशरी भात खातांना पाहून माझ्या तोंडास पाणी सुटतें. लोक काय संसारांत राहून चैन मारतात! सुंदर सुंदर स्त्रिया, संपत्ति, संतती, जे आहे ते मोठमोठाले वाडे, जे आहे ते बसायला घोडे, आम्हांला काय आहे ? आमचे तेवढें कपडे मात्र भगव्या रंगाचे, आम्ही नेहमीं उपास करावेत, जे आहे ते चांद्रायणें करावींत, एकभुक्त असावें, कारण कामवासना उत्पन्न होतां कामा नये. बाकी ती व्हावयाची ती होतेच.

नित्यानंद—मला तर माझ्या प्राणप्रियेची क्षणोक्षणीं आठवण होते. मला असें वाटतें कीं, मी किती मूर्ख ! यत्किंचित् कारणासाठीं तिच्यावर रागावलों काय ! संन्यास घेतला काय ! आणखी आतां अहोरात्र जागरणें करीत बसलों काय !

सदानंद—पण जे आहेत्ते, बायकोवर रागावायचें कारण झालें तरी काय ! मला एकदां सांग पाहूं.

नित्यानंद—कांहीं नाहीं ! मला सांगण्याची सुद्धां शरम वाटते.

सदानंद—माझ्याजवळ सांगण्याची कसची शरम आली आहे ! तुम्ही आम्ही आपले बोके संन्यासी !

नित्यानंद—अहो. काय सांगावें, जे आहेत्ते दर साल बाळंतपण ! गरोदर राहिली कीं, पारठें मूल आपलें अवथणायचेंच. सगळ्या घरांत जे आहेत्ते त्यानें शौचाला बसायचें. एक दिवस मी उन्हाच्या वेळेस अगदीं तापून बाहेरून आलों. अगोदर भुकेनें संतापलेला, त्यांत जे आहेत्ते, माझा पाय भरला मी घसरलोंन पडलों. मला अतिशय क्रोध आला. बायकोला खूप मारलें. तसाच रागें रागें मठांत गेलों आणि संन्यास घेतला. आतां रात्रीच्या रात्री दुःखांत काढतों आहें. पण काय उपाय ! बरें, पण तुला संन्यास घ्यावयाला काय निमित्त झालें ?

सदानंद—मला म्हणतोस होय ! जे आहेत्ते तुझें कारण पुष्कळ बरें. तूं बायकोवर तरी रागावलास, मी तर फारच मूर्ख ! मी पहि-

त्यापासून बाहेरख्याली. बाहेर चैन मारीत असतां आमच्या अंगव-स्त्राकडे दुसऱ्यानें संधान लावलें. तें आमच्या कानावर येऊन आमची आणि त्यांचा मारामारी झाली. त्यांत तिनें त्याची बाजू धरली. याब-द्दल आम्हाला संताप येऊन कोणत्याच स्त्रीचें आतां मुखावलोकन करावयाचें नाहीं असा निश्चय मनांत करून आम्हीं घरीं सुद्धां न जा-तां एकदम संन्यास घेतला.

नित्यानंद—हर हर!! आपण संन्यास घेऊन संन्यास या पवि त्र शब्दाला आणखी संन्यासवृत्तीला काळीमा मात्र आणली!

सदानंद—श्रीक्षेत्र वाराणसी, पंचवटी, रामेश्वर इत्यादि स्थळीं काय उत्तम उत्तम यति आहेत, त्यांच्या नुसत्या नामस्मरणानें आ-पला देह पुनीत होऊन आपण उद्धरून जाऊं. (रामेश्वरभटाच्या आरोळ्या ऐकूं येतात. रामेश्वरभट प्रवेश करितो.)

रामेश्वर—(मोठ्यानें) अरे बापरे! सर्व अंगाचा होम झाला! मेलों! मेलों! ठार मेलों!! या झऱ्यांत स्नान मात्र केलें, पाण्या-तून बाहेर आल्याबरोबर सर्वांगावर जसा विस्तव ठेवला आहे! आतां मी काय करूं! पाण्यांत गेलें म्हणजे थंड वाटतें. पाण्यांतून बाहेर आलों कीं, माझे पंचप्राण व्याकूळ होतात! देवा आतां काय करूं! अहो यतिमहाराज, व्यर्थ व्यर्थ त्या फकीराला आपण त्रास दिला! तो कोणी तरी सिद्ध पुरुष असावा! नाहींतर मोठा मांत्रिक तरी अस-ला पाहिजे! मी ब्राह्मण, जातीचा श्रेष्ठ, परंतु त्यानें मंत्रानें माझ्या शरीराला आग लाविली! माझे शरीरावर पाण्याची गळती धरा! मला पाण्यांत बसवा! आतां कोणाला शरण जाऊं! माझी पीडा दूर होते कशी!--

सदानंद—पण असें झालें कसें! जे आहेत आपण ब्राह्मण, श्रेष्ठ, आम्हां पवित्र संन्यासी तुमच्याबरोबर, मग असें असून त्याचा मंत्रप्रयोग चालावा तरी कसा! आतां त्याला शरण जावें तर आप-ल्याला कमीपणा येतो. आपण त्याच्याशीं व्यर्थ तंटा केला. यत्कि-चित् पाण्याची गोष्ट! त्यानें आपणाला पुष्कळ समजावून सांगितलें. पण आपण कांहीं ऐकिलें नाहीं. लागलीच एकेरीवर आलों. आज मुं-गीनें मेरूचें उल्लंघन केलें म्हणायचें.

नित्या•—(एकीकडे) आतां आमच्या पुढील काय वाट! रामेश्वरभट तर पांचजन्य करण्याचे बेतांत आहेत. आतां काय करावें!

अगोदरच मला भूक लागली होती. आतां तर जास्तच लागली. (उघड) कांहीं हरकत नाहीं जे आहे ते चला आपण श्रीक्षेत्र आलंकापुरास जाऊं. तेथें श्री ज्ञानेश्वरमहाराज प्रत्यक्ष पांडुरंगाचा अवतार आहेत. तेथें जाऊन उपास करूं, तेथें दृष्टांतानें जशी आज्ञा होईल त्याप्रमाणें करूं.

रामे०—मला तुमचा उपदेश मानवला. पण माझ्या या शरीरावर हे असे ओले कपडे असूंद्या. तुम्ही पाण्याची गळती धरा, नाहींतर मी ठार मेलोंच ह्मणून समजा! अरे देवा, आतां मी काय करूं!

(रामेश्वरभटाच्या अंगावर पाण्याची गळती धरून सर्व जातात)

प्रवेश ३ रा

स्थळ—आळंदी येथील ज्ञानेश्वरमहाराजांचें देवालय.

(रामेश्वरभट अंगाची आग होते म्हणून तळमळतो आहे. जवळ नित्यानंद सदानंद बसले आहेत, व इतर शिष्य मंडळी बसली आहेत, असा पडदा उघडतो.)

रामे०-यतिमहाराज, आतां माझी वांचण्याची आशा नको. माझ्या सर्वांगाचा डोंम झालेला कायम आहे. माझ्यानें आतां जास्त बोलवत नाहीं.

नित्या०-महाराजांनीं फारसें बोलूं नये. आह्मास इतकेंच सांगावें कीं, आज आठ दिवस आपण जें ज्ञानेश्वरमहाराजाचे घरीं धरणें धरून बसलों आहोंत त्याचा कांहीं उपयोग झाला किंवा आपले सारे श्रम फुकट गेले!

सदा०—जे आहेत ते आपणांस कांहीं साक्षात्कार किंवा दृष्टांत वगैरे कांहीं झाला किंवा नाहीं! ह्मणजे त्याप्रमाणें वागण्यास बरें पडेल, यला जे आहे ते औषध नाहीं कांहीं नाहीं.

रामे०—मला जो दृष्टांत झाला आहे तो जर तुह्मीं ऐकला तर तुह्मांस अत्यंत वाईट वाटणार आहे. त्याजवर तुमचा विश्वास बसणार नाहीं. तुह्माला माझा राग येईल.

नित्या०—काय, ज्ञानेश्वरमहाराजांचे वाक्यावर आमचा विश्वास नाहीं! असें ह्मणूं नका.

सदा०—जे आहे ते मी सांगूं का काय दृष्टांत झाला आहे तो! त्या फकीराला शरण जावें ह्मणजे यांची व्याधि दूर होईल.

नित्या०—मग यांत आह्मांस वाईट कां ह्मणून वाटावें ? परंतु त्या तुकारामास शरण जा असा जर दृष्टांत झाला असेल तर तुमची आमची ही शेवटचीच भेट.

रामे०—त्या यवनाला शरण जाण्यास तुमची हरकत नाहीं. पण तुकारामास नको ह्मणतां ? काय तुमची दुष्ट बुद्धि ! जा मला तुमची संगति पुरे झाली आतां !

नित्या०—फकीरानें तुमच्या अंगाचा एका पळांत मडका केला हेंच त्यांच्या साधुत्वाचें दर्शक आहे; म्हणून आम्ही म्हणतों त्यालाच शरण जावें, म्हणजे आपली व्याधि दूर होईल. आतां तुम्हाला आमची संगति पुरे झाली म्हणतां तर तुमचीही पण संगति आम्हांस पुरे झाली. तुमची आमची हीच भेट. दादोजी कोंडदेव सर न्यायाधीश यांच्याकडे जाऊन त्या तुक्याला पकडून आणवितों. तुम्ही त्याला तिकडे शरण जा नाहीं तर इकडेच राम म्हणा. (दोघे जातात.)

रामे०—(आत्मगत) खरोखर मी आतां व्याधीनें पडलों आहें, नाहीं तर या बोक्या संन्याशाची खोड बरीच जिरविली असती. त्यांच्या नादानें आणखी त्या मंबाजीच्या नादानें त्या महा साधूचे प्रासादिक ग्रंथ मीं पाण्यांत बुडविले. परंतु भगवंतानें ते तेरा दिवस उदकांत कोरडे राखले. अहाहा ! त्या महासाधूची ही केवढी थोरवी ! हे नीच संन्यासी मला म्हणतात, त्या फकीरास शरण जा. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा मला असा दृष्टांत झाला आहे कीं, तूं त्या महात्म्याचा व्यर्थ छळ केलास, म्हणून श्रीपांडुरंगानें तुला त्या फकीराकरवीं अशी शिक्षा केली आहे. आतां तूं तुकाराममहाराजांना शरण जा म्हणजे तुझी व्याधि तात्काळ नष्ट होईल. (एक शिष्य प्रवेश करितो.)

शिष्य—महाराज, आपला निरोप मीं तुकाराममहाराजांस कळविला. आपल्या शरीरास व्याधि उत्पन्न झाली आहे, अशी तुकारामास बातमी कळतांच त्यांना फार वाईट वाटलें. ते आपल्या समाचारास इकडे येण्यास निघाले आहेत. हा अभंग त्यांनीं आपल्यास लिहून दिला आहे. तो आपण पाठ करावा, म्हणजे आपला दाह कमी होईल असें त्यांनीं सांगितलें आहे. (अभंगाचा कागद हातांत देतो व जातो.)

रामे०—(कागद मस्तकाला लावून नमस्कार करितो.) काय बरें महाराजांनीं या कागदांत लिहिलें आहे ? महाराजांचे पंच दुःखद-

जीचे डोहांत तेरा दिवस कोरडे राहिले, हें पाहून महाराजांविषयीं मीं पूर्वी धरलेली माझी कुट बुद्धि नष्ट झाली. (पत्र वाचतो.)

चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती । व्याघ्र हे न खाती सर्प तया ॥ १ ॥ विष तें अमृत अघात तें हित । अकर्तव्य नीत होय त्यासी ॥ २ ॥ दुःख तें देईल सर्व सुखफळ । होतील शीतळ अग्निज्वाळा ॥ ३ ॥ आवडेल जिवां जिवाचिये परी । सकळां अंतरीं एक भाव ॥ ४ ॥ तुका ह्मणे कृपा केली नारायणें । जाणिजे तें येणें अनुभवें ॥५॥

अहाहा ! काय हीं वाक्यें आहेत बरें ! एक एक अक्षर चिनमोल आहे. शुद्ध चित्त असल्यावर काय होणार नाहीं बरें ! हा अभंग वाचल्याबरोबर माझ्या अंगाची आग कमी व्हावयास लागली. आतां मी याचीं पारायणें करितों म्हणजे माझी प्रकृति अगदीं साफ होऊन जाईल. अशा सत्पुरुषाच्या पायांचें दर्शन घेण्यास आपण सत्वर जावें हेंच उचित आहे. (जाऊं लागतो, तों त्यास तुकाराम भेटतो. उभयतां एकमेकांच्या पाया पडतात.) महाराज, मी आपला अत्यंत अपराधी आहें. मीं आपला विनाकारण छळ केला. त्याचें प्रायश्चित मला परमेश्वरानें योग्य दिलें. आपण श्रीविठ्ठलभक्त, जीवन्मुक्त, नेहमीं ब्रम्हानंदांत मग्न, कामक्रोधाला तिलांजळी अर्पण केलेले, मूर्तिमंत क्षमा अंगांत बाणलेले, देव, द्विज यांचें पूजन करणारे, आणि संतग्रहमंडळांत केवळ सूर्याप्रमाणें प्रकाशमान, असे जे तुम्ही त्या तुम्हाला मी अनन्यभावें शरण आहें. हेतु इतकाच कीं, या पायांची रात्रंदिवस सेवा घडावी.

तुका०—छे छे. आपण असें भाषणसुद्धां करूं नका. आपण ब्राह्मण, मी यःकश्चित् शूद्र. आपल्या चरणाची सेवा रात्रंदिवस करण्यास मीच तयार असलें पाहिजे. आपल्या शरीरास आराम झालेला पाहून मला फार आनंद झाला आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आपल्या संकटाचें निरसन केलें. आपल्याला ज्यानें एका शब्दानें व्याधि उत्पन्न केली, तो कोणी तरी सिद्ध पुरुष असला पाहिजे. त्याचें दर्शन आपणास पुनः झालें, तर फार उत्तम होईल पण हें कोण बरें आपल्याकडे येत आहे !

(अनगडशा प्रवेश करितो.)

अनगडशा–(आत्मगत) नीहायत बडे ताजूबकी बात हय् के रामेश्वरभटजीके तनकी गर्मी तुकाराममें एक लव्हजमे नेस्त नाबुद् किया. इस्में हासल मतलबकी बात ये हय के, तुकाराम बडा साई हय. मेरे दिलकी खायश अब ये हय के मय् उसकू आखोंसे देखुं और उस्की मेहेरनजर पैदा करूं. ये दो शक्स कौन हय भला? पहिला तो मैने पुरा पैछाना. येहि रामेश्वरभट हय. लेकिन उस्के सात दुसरे दो संन्यासी थे, ओ कहां निकल गये? और जो दुसरा चेहरे-परसे बहुति अकलमंद् और दानीशमंद् नजर आता हय, और जिसका मिजास बहोत थंडा नजर आता हय, येहि शायद् तुकाराम हय ऐसा मालूम होता हय. (उघड) आदाब् अर्ज् आदाब् अर्ज बंदेकी तसलीम हय.

तुका०–सलाम सलाम, मेरे भाईसाहेब आपकी राह ये गरीब देख-ताथा. भगवानूने आपकी मेरी मुलाखत किया, ये निहायत दिलखु-शीकी बात होगयी.

अनगडशा–मै तो मुसलमीन, आप तो हिंदु, दोनो महजबमे तफावत जमीन–अस्मानका; तुमारी हमारी दोस्ती कैसी हो जायगी?

तुका०–ऐसा नही समजना. देव एक हय. हाम उस्कू राम कहते हय्. तुम रहीम कहते हय. या खुदा कहेते हय, दोस्ती होनेकू क्या हरकत हय. मेरे दिलमे हिंदु हो या मुसलमीन हो दोनो सरीके कोम हय् खुदाको दोनो सरीके हय. मुसलमीन लोक मेरे भाई हयं. मेरे देशमे रहनेवाले हय. कायमके रहनेवाले हय. इसलिये हिंदु मुसल-मीन बिरादर हय. मुसलमीनके वास्ते मैने आपने ख्यालमे मुंडा, होई कोडा, मलंग, दर्वेस, हकीमकी गोली, वगैरा लिखा हय. उस्मे मैने ये कहा हय के, अल्ला देवे,अल्ला दिलावे, अल्ला दिखावे, अल्लाबिगर कोई नहि, अल्ला करे सोई होय.आप लोगोके समजनेके लिये मैने आपने ख्याल उर्दु जबानमे बनाया हय.

अनगडशा–वाहवा, सुभानअल्ला, आपकी मिजास कितनी आच्छा हय्. आपलोगोकूं इसलाम हो या हुनुदहो दोनो सरीके हय्. आप् अक-बर पादशहा हो या जगन्नाथ पंडत हो, आपके ख्याल मै पढ चुका हय्. आजसे हिंदूमुसलमीन मेरे दिलमे बिरादर ठेरे.

तुका०–दुरुस्त. सब् मझजबका हासल् मतलब् ये हय के गरीबके उपर रहिम नजर करना आदमी हो या जानुवर हो हरगिज् उस्कु सताना नहि. दुसरे लोगोके औरतांकु आपनी मादर समजना और दुसरेके दौलतकु लाथ मारना. झुटि बात् नहि करना. अम्मल नही करन खुदाहुनाला जिस्कु हम् राम कहते और तुम् रहिम् कहते उस्की हम्मेश याद् करना.

अनगडशा–बहुत बेहेतर. हमारे करानेशरीफमे येहि कलम् किया हय् आजसे मै तुमारा दोस्त बनताहूं, मेरे उपर एहेसान करना. रामेश्वरभटजीकु मैने ताराज् किया उस्की मुजे माफ हो.

रामेश्वर–आजसे तुमारी हमारी दिलजमाई हो चुकी. तुकाराम-महाराज आपने दोनोके उस्तादेशरीफ हय्. आब् हातसे हात मिलाव. मीठी मीठी बाते करेंगे. (तुकाराम दोघांचे हात धरून हातात हात घालितो.)

तुकाराम०–हिंदुमुसलमान या देशमातेची लेकरें आहेत. ज्या परमेश्वरानें हिंदूला उत्पन्न केलें, त्यानेंच मुसलमानाला उत्पन्न केलें. एकाच आईबापाचीं लेकरें. सूर्याला निरनिराळ्या भाषेंत निरनिराळ्या देशांत निरनिराळीं नांवें आहेत, ह्मणून सूर्य कांहीं निराळा आहे का? तसाच परमेश्वर एकच आहे. मुसलमान निराळ्या नांवानें हाक मारतात, आह्मी निराळ्या नांवानें हाक मारतों. ईश्वरानें अनेक पशुपक्षी उत्पन्न केले आहेत. त्यानें चवदा भुवनें केलीं आहेत. गगन, चंद्र, सूर्य, तारे उत्पन्न केले आहेत. पंचमहाभूतें उत्पन्न केलीं आहेत, तो, नाटकी प्रभु आहे, त्याची लीला अगाध आहे. हा त्याचा खेळ आहे. त्यांत कोणी कोणाला ठार मारण्यास अधिकारी होत नाहीं. स्थुळ, सूक्ष्म जीवजीवांचें अंतरीं परमेश्वर आहे, ह्मणून आपण सर्व जीवावर सारखी ममता करावी. मुंगीपासून तों हत्तीपावेतों सर्व जीव ममतेनें वागवावे. आपलें चित्त शुद्ध असल्यावर व्याघ्र आपणास खाणार नाहींत. सर्प दंश करणार नाहींत. विषाचें अमृत होईल. (रामेश्वरभट व अनगडशा जातात. तुकाराम ज्ञानेश्वरमहाराजांची प्रार्थना करितो.)

तुका०—ज्याप्रमाणें गंगेची पूजा करावयाची म्हणजे गंगेचेंच उदक घ्यावें लागतें, त्याप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची स्तुति करावयाची म्हणजे त्यांच्याच वाणीचा आधार धरून केली पाहिजे. स्तुति करण्यापुरता ह्या माझा अधिकार नाहीं. त्यांच्या चरणाचें रजःकण

कपाळीं लागले तर वासनेचें बीज जळून जातें, रामनामाची आवड उत्पन्न होते, घटकोघटकीं सुख वाहूं लागतें, प्रेमानें कंठ दाटून येतो नेत्रावाटे आनंदाचा लोट वाहूं लागतो. हर्षानें ब्रम्हांड उकलतें कीं काय असा भास होतो, आणखी मीपणा समूळ नष्ट होतो. मुक्तांत अग्रगण्य ब्रम्हचर्यांचे शिरोमणी, योग्यांनीं ज्याला आपल्या मुकुटाच्या स्थानीं जागा द्यावी, आणि भक्त मंडळींत परम श्रेष्ठ, असे जे महाराज ज्ञानेश्वर, त्यांना माझा नमस्कार असो. ज्या गीतार्थाची थोरवी प्रत्यक्ष शंकरानें वर्णन केली आहे, जिच्यापुढें वेद स्तब्ध राहतात, त्या भगवद्गीतेवर टीका करून आम्हां भाविक जनांना सोपी केली, प्रतिष्ठानच्या विप्राच्या गर्वाचें खंडन करून रेड्याच्या तोंडातून ज्यांनीं वेद बोलविले, आणि ज्यांनीं निर्जीव भिंत चालविली, ते प्रत्यक्ष पांडुरंगच असून या कलियुगांत गोब्राम्हण त्रस्त झाल्यानें प्रत्यक्ष त्यांनींच अवतार धारण केलेला आहे. तस्मात् त्यांना हा तुकाराम अनन्यभावें शरणागत होऊन अशी प्रतिज्ञा करतो कीं, त्यांचेच चरणाचे प्रसादानें फक्त नामस्मरणाच्या योगानें ही काया ब्रम्हरूप करीन आणि सदेह वैकुंठाला जाईन. (जातो.)

प्रवेश ४ था

स्थळ—देहू येथील नदीचा किनारा.

(नित्यानंद व सदानंद प्रवेश करितात.)

नित्या०—काय चमत्कार आहे हो! साऱ्या साऱ्या जन्मांत आपल्याला असा चमत्कार दिसला नाहीं.

सदा०—मला सर्वांत आश्चर्य वाटतें तें हेंच कीं, तुकारामाचें कीर्तन ऐकल्याबरोबर आपल्या उभयतांचे वृत्तींत एकदम कसा फरक पडला! उभयतांची विचारसरणी एकदम कुंठीत होऊन तुकारामाबरोबर काय बोलावें हें सुचेनासें झालें!

नित्या०—दादोजी कोंडदेव तरी अति दुराग्रही मनुष्य हो! आपण वादांत हरलों असें पाहताच तो आपली शिक्षा एकदम अमलांत आणूं लागला. मग मात्र माझ्या काळजानें ठाव सोडिला.

सदा०—म्हणजे हें कसें! आपण जर दादोजीजवळ "एक तर तुकारामास आम्ही वादांत जिंकूं, नाहीं तर तो तरी आम्हांस जिंकील,

जो होईल त्यास गाढवावर बसवून त्याची धींड काढावी" असें कबूल केलें होतें, तर मग दादोजी सर न्यायाधीश जें करीत होते तें न्यायाला धरूनच होतें. तुकारामानें आपल्याविषयीं त्यांच्याजवळ जर मध्यस्थी केली नसती, तर खरोखरच आपल्यास शिक्षा भोगणें प्राप्त होतें.

नित्या०—हेंच तुकारामाचें अत्यंत दयाभूतपणाचें लक्षण. आजपावेतों जो तुकारामाचा आम्हीं द्वेष केला त्याचा मला आतां फार खेद वाटतो. अशा सत्पुरुषाची सेवा घडणें आपल्या प्रारब्धीं पाहिजे.

सदा०—मलाही पण तुमच्यासारखेंच वाटू लागलें आहे. आणि असाच विचार करून मी मुद्दाम तुम्हांस पुण्याहून येथें देहूस आणलें आहे. आतां येथें राहून आपण रामेश्वरभटजीबरोबर तुकाराममहाराजांची एकनिष्ठपणें सेवा करूं.

नित्या०—दादोजीपुढें तुकारामानें जेव्हां कीर्तनास आरंभ केला आणि जेव्हां कीर्तन ऐन रंगास आलें, नामस्मरणाचा जेव्हां कडाका उडाला, आणि सर्वांच्या अंतःकरणाची जेव्हां एकाग्रता झाली, तेव्हां त्या विठ्ठलनामाच्या जयघोषाचे भरांत मला तो तुकाराम केवळ श्रीदत्तात्रयस्वरूपी भासूं लागला. वादाला प्रवृत्त होण्याची माझी जिज्ञासा नष्ट झाली. मी मनांत तेव्हांच निश्चय केला कीं जर या दादोजीच्या तडाख्यांतून वांचलों तर या सत्पुरुषाची अनन्यभावें सेवा करावयाची.

सदानंद—चला तर आतां आपल्या उभयतांचें एक मत झालें हें फार उत्तम झालें. (जातात. तुकाराम भजन करीत येतो. रामेश्वरभटजी, मंबाजी, नित्यानंद, सदानंद, वगैरे सर्व मंडळी टाळमृदुंग वाजवीत विठ्ठलनामाचा जयघोष करीत तुकारामाबरोबर येतात.)

तुकाराम—

कास घालोनी बळकट ॥ झालों कळिकाळासी नीट ॥
केली पायवाट ॥ भवसिंधूवरूनी ॥ १ ॥
यारे यारे लहानथोर ॥ याति भलते नारीनर ॥
करावा विचार ॥ नलगे चिंता कोणासी ॥ २ ॥
कामीं गुंतले रिकामे ॥ जपी तपी येथें ब्रमे ॥
आविले वर्मामें ॥ मुक्त आणि मुमुक्षा ॥ ३ ॥

एकंदर शिका ॥ पाठविला इहलोका ॥
आलों ह्मणे तुका ॥ मी नावाचा धारक ॥ ४ ॥

अहो भाविक जनहो, मी शेवटीं काय सांगतों तें चित्त देऊन ऐका. तुह्मी निरनिराळीं मतमतांतरें शोधीत बसाल तर तुम्हांस ह्या देवाचा उकल कधींच पडणार नाहीं. तुमचें अल्प आयुष्य तावढतोंच आणखी व्यर्थ निघून जाईल. एक पांडुरंगाचे नामावर विश्वास ठेवून त्याचेंच स्मरण करा. विनाकारण कुतर्क काढून वाद घेणाऱ्या लोकांचीं संगति सोडून द्या. कलियुगीं आणि त्यांतही मृत्युलोकीं नामस्मरणासारखा सोपा मार्ग नाहीं. वैष्णव वीरांचा हा नामस्मरणाचा अथवा कीर्तनाचा सोहळा पाहून, त्यांच्या टाळमृदंगाचा आणि पताकांचा थाट पाहून, कलिकाळाची वाट बंद पडली, हें सुख पाहून ब्रह्मादिकांचें तोंडाला पाणी सुटलें. ते ह्मणतात मृत्युलोक धन्य धन्य आहे! काशींत मृत्यु आल्यानंतर मुक्ति. गयेस जाऊन विष्णुपदावर पिंड पडल्यावर पितर मुक्त होतात. पण इतकें उधारखातें पंढरीस नाहीं. पंढरीचे वाटेनें नामस्मरणाचें योगानें पावलोपावलीं यज्ञ केल्याचें पुण्य " मुखीं नाम हातीं मोक्ष ऐसी साक्ष बहुतांसी." ज्यांचें दोषाला परिहार नाहीं, ज्यांच्या दोषाला शास्त्रांत प्रायश्चित नाहीं, त्यांनीं पंढरीस जावें, म्हणजे ते दोषमुक्त होतील. जर तुम्हांस जन्मास आल्याचें सार्थक करावयाचें असेल तर एक वेळ तरी पंढरीस जा. जें श्रीविष्णूचें नगर, जेथील नरनारी चतुर्भुज, जेथें सुदर्शन घिरटी करीत आहे, आणि जेथें काळाची गति कुंठित झाली आहे, अशा स्थलाचें वर्णन करायाला माझी मंद मति चालत नाहीं. ज्याला माझ्या भाषणाची सत्यता वा॰त नसेल, ज्याचा माझ्या बोलण्यावर विश्वास नसेल, तो जन्मांतरीचा अधम आहे असें समजावें. नामस्मरणाचे योगानें मी आपली काया ब्रम्हभूत करितों, इतकेंच नाहीं, पण

घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्याहातीं ॥ मुक्तां आत्मस्थिति सांडवीन ॥ १ ॥ ब्रह्मभूत होते कायाच कीर्तनीं ॥ भाग्य तरी ऋणी देव ऐसा ॥ २ ॥ तीर्थभ्रामकासी आणीन आळस ॥ कडु स्वर्गवास करिन भोग ॥ ३ ॥ सांडवीन तपोनिधा अभिमान ॥ यज्ञ आणि दान लाजवीन ॥ ४ ॥

भक्ति भाग्य प्रेमा साधीन पुरुषार्थ । ब्रह्मींचा जो अर्थ निज ठेवा ॥ ५ ॥ धन्य म्हणवीन इह लोकीं लोकां ॥ भाग्य आम्हीं तुका देखियेला

आजपावेतों शेकडों लोकांनीं माझी निंदा केली आणि शेकडों लोकांनीं माझी स्तुति केली; कित्येकांनीं माझी पुजा केली आणि कित्येकांनीं मला मारिलें; नाहीं नाहीं ती माझी भंडाई झाली; पण मला या सर्व गोष्टींपासून आनंदही नाहीं आणि दुःखही नाहीं. मीं दोहोंपासून वेगळा. ॥ अवघे पावे नारायणीं । जनार्दनीं तुक्याचे ॥

तुम्हांस संतपणा पाहिजे असल्यास तो कांहीं बाजारांत धनाच्या राशी ओतल्या तरी मिळणार नाहीं, स्वर्गांत मिळणार नाहीं, आणि पाताळांत मिळणार नाहीं. तुम्हांस जगाचे अघात सोसले पाहिजेत, वन–पट्टण एक भास झाला पाहिजे, सुखदुःखाची आठवण न ठेवितां आनंदानें आणि कौतुकानें नाचलें पाहिजे–जोंपावेतों तुम्हाला मागची आशा सुटत नाहीं. तोंपावेतों या संतपणाच्या नादीं लागूं नका. उघडच आहे कीं, जर कुलस्त्रीला व्यभिचार कर्तव्य असेल तर तिनें तळहातावरच शीर घेतलें पाहिजे. तसें हें संतपण आहे. आपल्या हातानें संसाराला आग लाविली पाहिजे. पतंगाप्रमाणें धीट होऊन दिव्यावर झडप घातली पाहिजे.

अभंग.

रज्जुसर्पाकार ॥ भासयलें जगडंबर ॥ १ ॥
म्हणोनी आवडती पाय ॥ घेतों आलाबलाय ॥ २ ॥
दृश्य द्रुमाकारलाणी ॥ केलों सर्वस्वासी धणी ॥ ३ ॥
तुकीं तुकला तुका ॥ विश्वीं भरोनी उरला लोका ॥ ४ ॥

(कंठ भरून येऊन) तुम्हीं सर्वांनीं माझी बोळवण केलीत याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहें. तुमचें कल्याण होवो. फार वेळ झाला. पांडुरंग माझी वाट पहात उभा आहे. श्रीविठ्ठल मला वैकुंठाला नेण्याकरितां स्वतः आले आहेत. अंतकाळीं मला विठ्ठल पावला. येतों मी आतां. तुमचे वाडवडिलांस या बालकाचा नमस्कार सांगा त्यांना सांगा कीं आतां मी परत येणार नाहीं. मजकडून जर तुमचा कांहीं चुकून अपराध झाला असेल, कठोर शब्दानें जर मीं कोणाचें मन

दुखविलें असेल, न कळून कोणाचा अपमान केला असेल, तर त्याची मला क्षमा करा. माझी आठवण ठेवा. या तुमच्या तुकारामाला विसरूं नका.

सुजनहो, आज रोजीं या जन्ममरणाचें सुतक फेडून टाकतों. वैराग्याच्या शेणी शरीराला लावून ब्रह्माग्नी चेतवून ब्रह्मत्वाला मिळून जातों. छत्तीस तत्त्वांचें बनलेलें जें शरीर त्याचा घट आज पांडुरंगाच्या चरणावर फोडून हरिदासाच्या नांवानें बोंब मारून मोकळा होतों. जाती, कुळ, नाम, रूप, यांना आज तिळांजळी देतों. त्याचें शरीर त्याला अर्पण करून टाकतों. सर्व कर्मांचा आज घटस्फोट करून टाकतों. सव्यापसव्य आजपासून बंद करतो. आपल्या हातांनीं पांडुरंगाच्या पायांवर पिंड देऊन पितरांच्या ऋणांतून मोकळा होतों. सर्व जग विष्णुमय झालें. जनीं जनीं जनार्दन अभेद झाला. आनंदी आनंद झाला. पांडुरंगरूपी दीप सर्व शरीरांत प्रकाशमान झाला. बोला विठ्ठल विठ्ठल विठ्ठल.

अभंग.

तुका उरला तुकीं ॥ नवल झालें तिहीं लोकीं ॥ १ ॥
नित्य करितों कीर्तन ॥ हेंचि माझें अनुष्ठान ॥ २ ॥
तुका बैसला विमानीं ॥ संत पाहती लोचनीं ॥ ३ ॥
देव भावाचा भुकेला ॥ तुका वैकुंठासी नेला ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

डोळां भरिलें रूप ॥ चित्ता पायांपें संकल्प ॥ १ ॥
अवघी घातली वांटणीं ॥ प्रेम राहिलें कीर्तनीं ॥ २ ॥
वाचा केली माप ॥ रासीं हरिनाम अमुप ॥ ३ ॥
भरुनियां भाग ॥ तुका बैसला पांडुरंग ॥ ४ ॥

(तुकारामाचा दिव्य प्रकाश पडतो. सर्वांची तंद्रि लागते. सर्व डोळे झांकतात, तुकाराम विमानांत बसून वैकुंठास जातो.)

अंक पांचवा समाप्त.